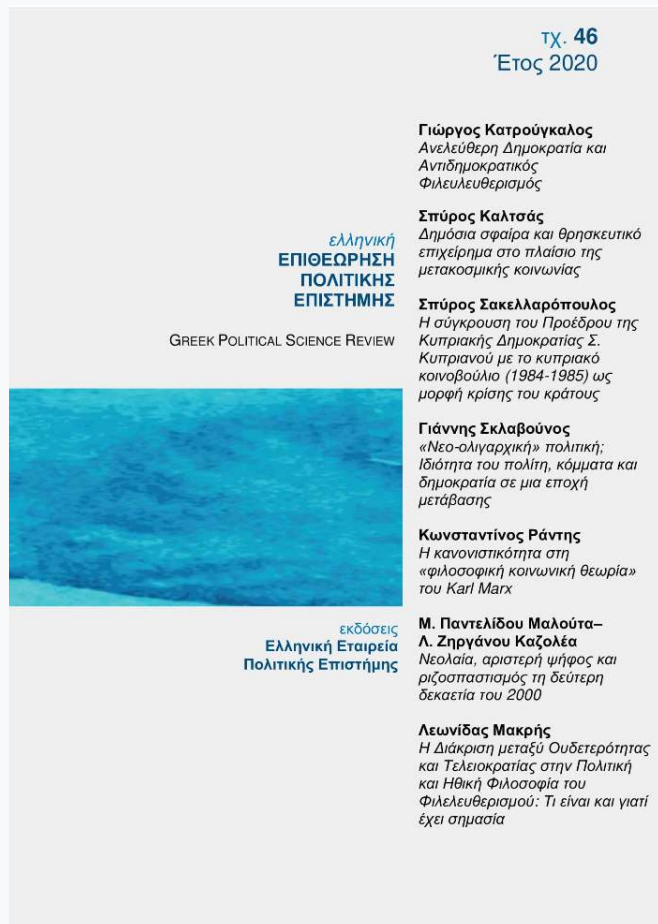

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 46 (2020)

«Νεο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης.

Ιωάννης Σ. Σκλαβούνος

doi: [10.12681/hpsa.24492](https://doi.org/10.12681/hpsa.24492)

Copyright © 2020, Ioannis Sotirios Sklavounos

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκλαβούνος Ι. Σ. (2020). «Νεο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 46, 83–123. <https://doi.org/10.12681/hpsa.24492>

«Νεο-ολιγαρχική» πολιτική; Ιδιότητα του πολίτη, κόμματα και δημοκρατία σε μια εποχή μετάβασης.

Γιάννης Σκλαβούνος*

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι μια ιστορική πραγμάτευση της αντίληψης και του τρόπου άσκησης της πολιτικής στο πλαίσιο των σύγχρονων δυτικών δημοκρατιών μέσα από την εξέταση ορισμένων κρίσιμων στοιχείων που προσδιορίζουν την εκάστοτε μορφή τους. Αξιοποιώντας ιδίως τις μελέτες των T. H. Marshall, Claus Offe, Peter Mair και Νίκου Μουζέλη, δίδεται έμφαση στους τρεις τύπους δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά) που συγκροτούν την ιδιότητα του πολίτη, στον εκάστοτε συμβιβασμό μεταξύ καπιταλισμού και πολιτικής δημοκρατίας, στην οργανωσιακή εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων και τη σχέση τους με το κράτος και την κοινωνία πολιτών, στην ένταξη των μαζών στην πολιτική και τελικά στον τύπο δημοκρατίας και πολιτικής που εξαρτούν οι παραπάνω μεταβλητές. Υποστηρίζεται ότι, υιοθετώντας και επεκτείνοντας το σχήμα του Νίκου Μουζέλη περί «ολιγαρχικής» και «μετα-ολιγαρχικής» πολιτικής, στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες μπορούμε να κάνουμε λόγο για «νέο-ολιγαρχική» πολιτική.

Λέξεις κλειδιά

Ιδιότητα του πολίτη, πολιτικά κόμματα, καπιταλισμός και δημοκρατία, πολιτική συμμετοχή και αποξένωση.

* Πολιτικός Επιστήμων, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης

[@gssklavounos@gmail.com](mailto:gssklavounos@gmail.com)

“Neo-oligarchic” politics? Citizenship, parties and democracy in an era of transition.

Giannis Sklavounos

Abstract

The scope of this article is a historical understanding of the conception of politics in the framework of modern western democracies through the examination of some key elements that define its shape. Drawing mainly upon the work of T. H. Marshall, C. Offe, P. Mair and N. Mouzelis, emphasis is placed on the historical evolution of citizenship based on the three types of rights that constitute it (civil, political and social), the reconciliation between capitalism and political democracy, the organizational development of political parties and their relationship with the state and the civil society, the incorporation of masses into politics and finally the type of democracy which depends on the above-mentioned variables. It is argued that, following and expanding Mouzelis' scheme about "oligarchic" and "post-oligarchic politics", contemporary western democracies are characterized by "neo-oligarchic politics".

Keywords

Citizenship, political parties, capitalism and democracy, political participation and disengagement.

1. ΑΞΟΝΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Η μελέτη που ακολουθεί στοχεύει σε μια ιστορική εξέταση της πολιτικής και της δημοκρατίας στις κοινωνίες της δυτικής νεωτερικότητας. Προκειμένου να εξακριβώσουμε την ποιότητα και το είδος τους στην κάθε περίοδο εξέλιξης των δυτικών κοινωνιών θα λάβουμε υπ' όψη μας ορισμένες μεταβλητές, στο πλαίσιο μιας πραγμάτευσης πολιτικής κοινωνιολογίας που κατ' ανάγκη θα είναι ιδεοτυπική. Πρέπει να διευκρινιστεί εδώ ότι οι μεταβλητές που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια δεν είναι διαχωρίσιμες μεταξύ τους, αλλά πλήρως συνδεδεμένες.

1.1. Δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη

Η πρώτη μεταβλητή που θα εξετάσουμε αφορά στην κατάσταση (ανάπτυξης ή απόσχισης) στην οποία βρίσκεται στην εκάστοτε περίοδο το καθένα από τα τρία είδη δικαιωμάτων (ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά) που σύμφωνα με τον Τ. Η. Marshall συγκροτούν την ιδιότητα του πολίτη (Marshall, 2000; Μάνεσης, 1981: 7-25). Όπως θυμίζει ο Bryan Turner, η ιδιότητα του πολίτη λειτουργεί στις νεωτερικές κοινωνίες ως κοσμική θρησκεία, που παρέχει μια κοινή εθνική ταυτότητα και ένα κοινό σύστημα αξιών, δίνοντας έτσι απάντηση στο ερώτημα του πώς μπορεί να υπάρξει κοινωνία, δεδομένων των πολλαπλών διαφορών ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και κοινότητες στο πλαίσιο του έθνους-κράτους (Turner, 1997: 9-10). Αφορά ουσιαστικά στη γεφύρωση του χάσματος που δημιουργούν δύο θεμελιώδεις εντάσεις: από τη μία, η ένταση ανάμεσα στην ανάγκη για κοινωνική αλληλεγγύη και τη σπανιότητα των πόρων μιας ανθρώπινης κοινωνίας και από την άλλη, ανάμεσα στην επιταγή ενός βαθμού ισότητας για τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και τις εγγενείς στον καπιταλισμό κοινωνικές εντάσεις και ανισότητες (Turner, 1997: 10-11). Προχωρώντας στη σκιαγράφηση του σχετικού πλαισίου, σύμφωνα με τον Marshall, η ιδιότητα του πολίτη συγκροτείται και αναπτύσσεται πλήρως με τη σταδιακή κατοχύρωση τριών τύπων δικαιωμάτων, συγκεκριμένα των ατομικών, των πολιτικών και των κοινωνικών. Τα ατομικά αποτελούν «δικαιώματα που είναι απαραίτητα για την ελευθερία του ατόμου -- προσωπική ελευθερία, ελευθερία της έκφρασης, της σκέψης και της πίστης, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και της ελεύθερης σύναψης συμβάσεων και της απονομής δικαιοσύνης»· στα πολιτικά συμπυκνώνεται το «δικαίωμα της συμμετοχής στην άσκηση πολιτικής δύναμης ως μέλος σώματος που του έχει δοθεί πολιτική εξουσία ή ως εκλογέας μελών ενός τέτοιου σώματος»· τα κοινωνικά καλύπτουν «όλο το φάσμα από το δικαίωμα σε ένα μέσο επίπεδο οικονομικής ευημερίας και ασφάλειας, μέχρι το δικαίωμα της πλήρους συμμετοχής στην κοινωνική κληρονομιά και το

δικαίωμα να ζήσει κανείς τη ζωή ενός πολιτισμένου όντος, σύμφωνα με το επίπεδο που γίνεται ευρέως αποδεκτό στη συγκεκριμένη κοινωνία» (Marshall, 2000: 43). Οι θεσμοί που συνδέονται με τα τρία αυτά είδη δικαιωμάτων είναι: για τα ατομικά δικαιώματα τα δικαστήρια, για τα πολιτικά τα κοινοβούλια και οι θεσμοί τοπικής αυτοδιοίκησης και για τα κοινωνικά το εκπαιδευτικό σύστημα και οι κοινωνικές υπηρεσίες. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ο διαφορετικός χρονισμός της ανάπτυξης αυτών των δικαιωμάτων, κάτι που θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Αρκεί εδώ να πούμε ότι τα ατομικά δικαιώματα είναι προϊόν του 18ου αιώνα, τα πολιτικά του όψιμου 19ου αιώνα και του πρώιμου 20ου και τα κοινωνικά του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα. Σύμφωνα με τον T. H. Marshall, η πλήρης ανάπτυξη και των τριών ειδών δικαιωμάτων μπορεί να επιβάλλει τροποποιήσεις στο καπιταλιστικό σύστημα και να οδηγήσει σε συμβιβασμό την ιδιότητα του πολίτη, που θεμελιώνει την ισότητα ανάμεσα σε όσους τη φέρουν, και την κοινωνική τάξη, η οποία συνεπάγεται την ανισότητα¹.

Η συζήτηση περί ιδιότητας του πολίτη βέβαια τελευταία έχει αναζωπυρωθεί (Kymlicka and Norman, 1994; Kymlicka, 2011: 401-447), ενώ η ίδια η ανάλυση του T. H. Marshall έχει δεχθεί σοβαρότατη κριτική. Μπορούμε να πούμε ότι αυτή είναι δύο ειδών. Η πρώτη αφορά το σχήμα του Marshall καθ' αυτό διατυπώνει ενστάσεις σχετικά με την ιστορική και κοινωνιολογική του επάρκεια (Turner, 2001: 190-192) και την αναπαραγωγή στερεοτυπικών έμφυλων διακρίσεων (Pateman, 1988; Frazer, 1992; O'Connor, 2002), ενώ η δεύτερη εστιάζει στο κατά πόσο η θεώρηση του Marshall έχει κατασταθεί παρωχημένη από τις οικονομικές και πολιτισμικές μεταβολές του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα, ειδικότερα με την ανάδυση των «κοινωνιών του ρίσκου» (Beck, 1992; Hoxsey, 2011), την υπονόμευση του έθνους-κράτους από τη διεθνή αγορά (Bauman, 2001; Turner, 1997, 2016) και την εμφάνιση νέου τύπου ταυτοτήτων και διεκδικήσεων (Turner, 1997; Lara, 2002). Ενώ οι κριτικές της πρώτης κατηγορίας είναι βάσιμες, θεωρούμε ότι το σχήμα του Marshall

Η συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στην ιδιότητα του πολίτη, που θεμελιώνεται σε μια ισότητα των πολιτών, και στην κοινωνική τάξη, που συνεπάγεται ανισότητα, είχε επισημανθεί με ενδιαφέροντα τρόπο από τον Marx το 1843: στο «Εβραϊκό ζήτημα» παρατηρεί ότι μετά την πολιτική χειραφέτηση των ανθρώπων (εννοώντας τη Γαλλική Επανάσταση), αυτοί αναγκάζονται να ζουν μια διπλή ζωή, από τη μία ως πολίτες ('citoyens') που ως ίσοι μεταξύ τους αποφασίζουν για το κοινό καλό και από την άλλη ως εγωιστικά όντα που στην οικονομική σφαίρα φροντίζουν ο καθένας για το δικό τους συμφέρον (Marx, 1992:211-241). Αυτή η αντίφαση, η οποία για τον Marx θα έμενε ανεπίλυτη έως ότου άλλαζαν οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, είναι που ο T. H. Marshall εξηγεί ότι δύναται να επιλυθεί με την περαιτέρω ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη, και ιδίως με την «προσθήκη» των κοινωνικών δικαιωμάτων.

αποτελεί ένα ιδανικό σημείο αφετηρίας για την ιδεοτυπική ταξινόμηση στην οποία θα προχωρήσουμε. Όσον αφορά τις κριτικές της δεύτερης κατηγορίας, ελπίζουμε ότι θα τις ενσωματώσουμε όσο το επιχείρημα αναπτύσσεται.

1.2 Καπιταλισμός και δημοκρατία: συμβιβασμός ή ένταση;

Η δεύτερη μεταβλητή, που βρίσκεται πολύ κοντά με την προηγούμενη, έχει να κάνει με το κατά πόσο σε κάθε περίοδο η σχέση ανάμεσα σε καπιταλισμό και πολιτική δημοκρατία διέπεται από έναν συμβιβασμό που καθιστά ομαλή την συνύπαρξή τους ή από μια ένταση που την καθιστά επισφαλή. Η διαπλοκή καπιταλισμού και δημοκρατίας βέβαια έχει μακρά παράδοση στην πολιτική θεωρία (Almond, 1991). Είναι ιστορικά και βιβλιογραφικά επαρκώς τεκμηριωμένο ότι η ανάπτυξη τυπικών φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών συνδέεται αιτιωδώς με τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό της οικονομίας. Για τον Σουμπέτερ, η δημοκρατική μέθοδος ήταν το πολιτικό εργαλείο με το οποίο η αστική τάξη αναδιαμόρφωσε και ορθολογικοποίησε την κοινωνική δομή που προηγήθηκε της ανόδου της (Schumpeter, 2006: 358), ενώ, σύμφωνα με τη γνωστό συμπέρασμα της συγκριτικής προσέγγισης Barrington Moore για τους εναλλακτικούς ιστορικούς δρόμους εισόδου στον σύγχρονο κόσμο, «χωρίς μπουρζουαζία δεν υπάρχει δημοκρατία» (Moore, 1984: 483). Ο Robert A. Dahl σημειώνει ότι οικονομίες της αγοράς είναι απαραίτητες για τους δημοκρατικούς θεσμούς (Dahl, 1990), οι οποίοι, σύμφωνα με στατιστικές έρευνες, σχετίζονται θετικά με το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (Almond, 1991: 469).

Τούτων δοθέντων, η εν λόγω σχέση περιπλέκεται όταν το πρόβλημα της «ένταξης των μαζών στην πολιτική» αρχίζει να γίνεται πιο πιεστικό στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Όπως επισημαίνει ο Wolfgang Merkel, μαζική δημοκρατία και καπιταλισμός φαίνεται να διέπονται από διαφορετικές λογικές: άνισα μοιρασμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας έναντι ίσων πολιτικών δικαιωμάτων, ιδιοτελής συμπεριφορά με στόχο το κέρδος έναντι αναζήτησης κοινού καλού, ιεραρχική λήψη αποφάσεων έναντι πλειοψηφικής, συνεπαγωγή οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας έναντι ίσων δικαιωμάτων, ευκαιριών και καθηκόντων (Merkel, 2014: 113-114). Έτσι, τόσο η φιλελεύθερη πολιτική σκέψη όσο και ο ορθόδοξος μαρξισμός θεωρούσαν κατά το 19ο αιώνα το συμβιβασμό ανάμεσα σε μια ανοιχτή στις μάζες πολιτική δημοκρατία και τον καπιταλισμό αδιανόητο (Offe, 1983: 225-226; Briggs, 1961: 237; Crouch, 2009: 382-383; Hobsbawm, 2000: 77-78): οι μεν επειδή δυνάμει ένταξη των μαζών στην πολιτική θα απειλούσε με κατάρρευση το

υπάρχον καθεστώς, οι δε επειδή αληθινή δημοκρατία θα υλοποιείτο μόνο με εκ βάθρων αλλαγή των σχέσεων παραγωγής.

Παρ' όλα αυτά, καπιταλισμός και δημοκρατία αποδειχθήκαν συμβιβάσιμες έννοιες υπό ένα ορισμένο οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Ο C. Offe εξηγεί ότι η εν λόγω συμβατότητα επιτεύχθηκε αφενός με την ανταγωνιστική κομματική δημοκρατία και αφετέρου με το κεϋνσιανό κράτος-αρωγό (Offe, 1983: 225-226). Η δημοκρατία που βασίζεται σε μαζικά πολιτικά κόμματα, τα οποία ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την προώθηση και ικανοποίηση αιτημάτων της συγκεκριμένης κοινωνικής μερίδας που εκπροσωπούν, ακολούθησε το τέλος του Α' Π.Π. και είχε ορισμένες σοβαρές συνέπειες στην ταξική πολιτική. Αυτές ήταν: α) η αποριζοσπαστικοποίηση της κομματικής ιδεολογίας, στο βωμό της προσαρμογής του πολιτικού προγράμματος στις αναγκαιότητες της πολιτικής αγοράς και της προσπάθειας το κόμμα να απευθυνθεί στο μεγαλύτερο δυνατό ακροατήριο αποφεύγοντας τις προγραμματικές αιχμές που θα μπορούσαν να το διαιρέσουν· β) η δημιουργία μιας οργανωτικής δομής ιδιαίτερα γραφειοκρατικοποιημένης και συγκεντρωτικής, που οδηγεί με τη σειρά της στη διαφοροποίηση της κοινωνικής σύνθεσης της κομματικής ηγεσίας/στελεχών από εκείνη της εκλογικής βάσης του κόμματος, της οποίας η συμμετοχή έτσι απομειώνεται· τέλος, γ) απόρροια της προσπάθειας το κόμμα να απευθυνθεί σε μια πληθώρα διαφορετικών αιτημάτων είναι η αυξανόμενη ετερογένεια (δομική και πολιτιστική) των μελών του, η οποία δρα διαλυτικά για την συλλογική ταυτότητα του κόμματος. Οι αμβλυντικές της ριζοσπαστικότητας αυτές συνέπειες των οργανωτικών χαρακτηριστικών του μαζικού πολιτικού κόμματος (Duverger, 1964) συμβάλλουν στη συμβατότητα καπιταλισμού και δημοκρατίας: ενώ τα μαζικά αιτήματα έρχονται στο προσκήνιο και μερικώς ικανοποιούνται, ταυτόχρονα διασφαλίζεται ότι η δομή της πολιτικής εξουσίας δε θα παρεκκλίνει τόσο της δομής της οικονομικής εξουσίας ώστε αυτές οι δύο να μην μπορούν να συνυπάρξουν (Offe, 1983: 230-232). Κρίσιμο εδώ είναι το γεγονός ότι τα εξομαλυντικά αυτά αποτελέσματα καπιταλισμού-πολιτικής δημοκρατίας έρχονται ως αποτέλεσμα οργανωτικών μορφών καθολικής πολιτικής ενσωμάτωσης/ένταξης, όχι μηχανισμών αποκλεισμού (Offe, 1983: 232).

Όσον αφορά στο κεϋνσιανό κράτος-αρωγό, έχει να κάνει με τη συνειδητή χρήση της οργανωμένης εξουσίας σε μια προσπάθεια να τροποποιηθεί το παιχνίδι των δυνάμεων της αγοράς προς τρεις κατευθύνσεις: εξασφάλιση σε άτομα και νοικοκυριά ενός ελάχιστου εισοδήματος ανεξάρτητα από την αξία της εργασίας και της ιδιοκτησίας τους, μείωση του βαθμού ανασφάλειας από απροσδόκητα κοινωνικά γεγονότα (αρρώστια, γερατειά, ανεργία), διαβεβαίωση ότι σε όλους τους

πολίτες χωρίς διάκριση κοινωνικού στάτους ή τάξης προσφέρεται το καλύτερο επίπεδο ζωής σε συνάρτηση με ένα συμφωνημένο εύρος κοινωνικών υπηρεσιών (Briggs, 1962: 228). Το κοινωνικό κράτος οδήγησε στη θεσμοποίηση της ταξικής σύγκρουσης και σε έναν διαταξικό συμβιβασμό στο πλαίσιο του οποίου η κάθε τάξη λάμβανε υπόψη της τα συμφέροντα της άλλης: οι μεν εργαζόμενοι τις απαιτήσεις για κέρδη οι δε εργοδότες τις απαιτήσεις για μισθούς και κοινωνικές υπηρεσίες (Offe, 1983: 237; Przeworski, 1997; Berman, 2006; Esping-Andersen, 1988). Με αυτόν τον τρόπο μετριάζονται τα κίνητρα της κοινωνικής σύγκρουσης, καθώς μέρος των αναγκών της εργατικής τάξης απο-εμπορευματοποιούνται και βρίσκονται τρόποι να ικανοποιηθούν με μορφή συλλογική και πιο αποτελεσματική υπό την αρωγή του κράτους: εγγυημένος κατώτατος μισθός, συνδικαλιστικά δικαιώματα, διατήρηση των δημοκρατικών ελευθεριών, συγκράτηση της ανεργίας, αύξηση των εσόδων που συμβαδίζει με την αύξηση της παραγωγικότητας. Πλέον, αυτό που συζητείται στις σχέσεις μεταξύ των τάξεων δεν είναι ο τρόπος της παραγωγής, αλλά η μορφή της διανομής (Offe, 1983: 237).

Είναι φανερό ότι υπάρχει ευθεία αντιστοίχιση ανάμεσα στους δύο πυλώνες που επέτρεψαν το συμβιβασμό καπιταλισμού και δημοκρατίας και στους δύο τελευταίους τύπους δικαιωμάτων που ολοκληρώνουν την ιδιότητα του πολίτη και την κάνουν συμβατή με την καπιταλιστική κοινωνική τάξη: η κομματική μαζική δημοκρατία έγινε δυνατή μέσω της κατάκτησης και άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων από μέρους των έως τότε αποκλεισμένων μερίδων της κοινωνίας, ενώ το κεύσινανό κράτος-αρωγός είναι η έκφραση και ο φορέας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Μάλιστα, αποτελούν και τα δύο κατακτήσεις της πάλαι ποτέ κραταιάς σοσιαλδημοκρατίας: τα μαζικά κόμματα που ενέταξαν τις μάζες στην πολιτική και οδήγησαν στην ανταγωνιστική κομματική δημοκρατία ήταν σοσιαλιστικά ή σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (Μοσχονάς, 1990; Διαμαντόπουλος, 1991), τα οποία στη συνέχεια προώθησαν και υλοποίησαν τα κοινωνικά δικαιώματα μέσω του παρεμβατικού ρόλου του κράτους.

1.3. Μάζες και πολιτική: αποκλεισμός, ένταξη ή απόσυρση;

Οι τελευταίες παρατηρήσεις μας φέρνουν στην *τρίτη* μεταβλητή που θα πρέπει να εξετάζεται για κάθε περίοδο υπό μελέτη και η οποία αφορά στην ένταξη ή μη των μαζών στην πολιτική, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτή η ένταξη (ή απόσυρση) συντελούνται. Σύμφωνα με τον Νίκο Μουζέλη (Μουζέλης, 2005), το γεγονός της ένταξης των μαζών σηματοδοτεί ένα σύνορο ανάμεσα σε ένα «πριν» και ένα «μετά»: την «ολιγαρχική» και την «μετα-ολιγαρχική» πολιτική. Με τον όρο

«ολιγαρχική πολιτική»/«ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός» εννοείται ένα σύστημα κυριαρχίας όπου η ενεργός πολιτική αποτελεί μέλημα ενός μικρού αριθμού προνομιούχων οικογενειών που καταφέρνουν να διατηρήσουν ένα φιλελεύθερο, πλουραλιστικό, αντιπροσωπευτικό σύστημα, ενώ ταυτόχρονα επιτυγχάνουν τον αποκλεισμό της συντριπτικής πλειοψηφίας των λαϊκών τάξεων από την πολιτική αρένα. Οι τρόποι αποκλεισμού των λαϊκών τάξεων είναι είτε νομικοί είτε εδράζονται στην ικανότητα των τοπικών προυχόντων να ελέγχουν τις ψήφους των κατώτερων τάξεων λίγο-πολύ αυτόματα, με προσφυγή στην εκλογική νοθεία, τον άμεσο καταναγκασμό και σε άλλες μορφές πολιτικής χειραγώγησης. Η ένταξη των κατώτερων, μέχρι πρόσφατα αποκλεισμένων μαζών -δηλαδή η μετάβαση στην «μετα-ολιγαρχική πολιτική»- γίνεται στις δυτικές κοινωνίες του καπιταλιστικού κέντρου στα μέσα και τέλη του 19ου αιώνα, με την ανάπτυξη ισχυρών σωματείων και μαζικών πολιτικών κομμάτων της εργατικής τάξης τα οποία διαπραγματεύονται από ανεξάρτητη θέση με το κράτος (που είναι εξωτερικό σε αυτά) και προωθούν τα αιτήματα της κοινωνίας πολιτών (Μουζέλης, 2005: 29). Αυτός ο οριζόντιος, «ενσωματικός» (δηλαδή μέσω ανεξάρτητης διαπραγμάτευσης με το κράτος) τρόπος ένταξης των μαζών στην πολιτική διαφέρει από τον κάθετο, «συσσωματικό» (δηλαδή εξαρτημένο εν πολλοίς από το κράτος) τρόπο με τον οποίον εντάχθηκαν οι μάζες στις χώρες της ημι-περιφέρειας μέσω του λαϊκισμού και των πελατειακών σχέσεων (Μουζέλης, 2005: 137-141; Τσουκαλάς, 1977; Lyrantzis, 1984). Όπως είπαμε όμως, πέραν των συγκριτικών διαφορών στον τρόπο ένταξης των μαζών, κρίσιμο εδώ είναι το ίδιο το γεγονός της ένταξης, που συνιστά μια τομή ανάμεσα σε μια ολιγαρχική και μια μετα-ολιγαρχική πολιτική. Μάλιστα, θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια ότι η μη ένταξη των μαζών στην πολιτική μπορεί να μην είναι απόρροια μόνο θεσμικών ή άλλων καταναγκασμών (νομικοί περιορισμοί ή περιορισμοί οφειλόμενοι στην ικανότητα ελέγχου από μέρους των τοπικών προυχόντων), αλλά να σχετίζεται με την εκούσια απόσυρση των μαζών από την πολιτική διαδικασία και την ανάπτυξη από μέρος τους αισθημάτων πολιτικής απογοήτευσης, αποξένωσης, απροθυμίας πολιτικής συμμετοχής και τελικά ιδιώτευσης.

1.4. Οργανωσιακοί κομματικοί μετασχηματισμοί

Η τέταρτη μεταβλητή είναι αυτή της οργανωσιακής² εξέλιξης των κομμάτων και της τριμερούς σχέσης αυτών με το κράτος και την κοινωνία πολιτών. Τα κόμματα είναι οι θεσμοί εκείνοι με βάση τους οποίους γίνεται η συσσώρευση, προώθηση και εναρμόνιση των κοινωνικών συμφερόντων και η προσπάθεια κατάληψης και άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Αυτά είναι οι φορείς των ιδεών που θεμελιώνουν την αξιακή συγκρότηση της νεωτερικής Πολιτείας και η ανάδυσή τους στο δυτικό κόσμο είναι παράλληλη με την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, των οποίων την εξέλιξη συχνά αντανakλούν (Σπουρδαλάκης, 1990: 39-40). Τα κόμματα εκπροσωπούν και ταυτόχρονα κυβερνούν, έτσι η κλασική βιβλιογραφία της πολιτικής κοινωνιολογίας διακρίνει τις λειτουργίες τους σε εκείνες της εκπροσώπησης (ένταξη και κινητοποίηση των πολιτών, συνάρθρωση και εναρμόνιση συμφερόντων και μετάφρασή τους σε δημόσια πολιτική) και στις διαδικαστικές που αφορούν το ρόλο τους ως κυβερνήτες (στρατολόγηση και προώθηση του πολιτικού προσωπικού, οργάνωση του κοινοβουλίου, της κυβέρνησης και των θεσμών του κράτους) (Mair, 2013a: 89-90). Η διάκριση αυτή, διατυπωμένη διαφορετικά, έχει να κάνει με το δίπολο ανάμεσα, από τη μία πλευρά, στην τάση και αξίωση τα πολιτικά κόμματα να ακούν και να ανταποκρίνονται στις βραχυπρόθεσμες απαιτήσεις του εκλογικού σώματος (responsiveness) και, από την άλλη, να λαμβάνουν υπόψη τις μακροπρόθεσμες ανάγκες των πολιτών που δεν είναι αρθρωμένες σε συγκεκριμένα αιτήματα, αλλά και τις επιταγές ακροατηρίων διάφορων από τα εκλογικά ακροατήρια, όπως διεθνείς αγορές, δεσμεύσεις απέναντι σε υπερεθνικούς θεσμούς κλπ (responsibility) (Bardi, Bartolini and Trechsel, 2014:235-252).

Ο κάθε (ιδεο)τύπος κόμματος αντιστοιχεί σε μια διαφορετική περίοδο στην ιστορία των νεωτερικών δυτικών κοινωνιών, εμφανίζεται σε συνάρτηση σημαντικών αλλαγών στο κοινωνικό/οικονομικό επίπεδο, δίνει άλλη κάθε φορά προτεραιότητα στο ρόλο του ως εκπροσώπου της κοινωνίας ή ως κυβερνήτη και ο τρόπος άρθρωσης των σχέσεών του με το κράτος και την κοινωνία πολιτών παραπέμπει σε έναν διαφορετικό κάθε φορά τύπο δημοκρατίας. Είναι πολλά τα κριτήρια που έχουν προταθεί για την τυποποίηση των κομματικών μοντέλων (Krouwel, 2006), αλλά εδώ θα μας απασχολήσει το κριτήριο της οργάνωσης. Είναι

2 Πρέπει να τονίσουμε ότι οι τύποι κομμάτων για τους οποίους θα μιλήσουμε στη συνέχεια προκύπτουν μόνο με βάση το ταξινομητικό κριτήριο της οργάνωσης και δεν σκοπεύουμε να εξαντλήσουμε γενικά τους τύπους κομμάτων με βάση την ιδεολογία, την προέλευση, τις κοινωνικές αναφορές κλπ.

σχετικά γνωστοί οι ιδεότυποι που έχουν προταθεί εν προκειμένω: από την κλασική τυποποίηση του Duverger (Duverger, 1964) σε κόμματα στελεχών (Ostrogorski, 1902; Weber, 1987) και κόμματα μαζών (Neumann, 1956; Panebianco, 1988) στο πολυσυλλεκτικό κόμμα του Kirchheimer (Kirchheimer, 1991; Dittrich, 1983; Wolinetz, 1991) και τελικά στο κόμμα-καρτέλ, όπως το περιέγραψαν οι Katz και Mair (Katz and Mair, 1995). Θα δούμε στη συνέχεια αναλυτικά τον κάθε τύπο κόμματος προκειμένου να μελετήσουμε την ανατομία της πολιτικής και της δημοκρατίας της εκάστοτε περιόδου. Αρκεί εδώ να πούμε σχεδόν τηλεγραφικά ότι τα μαζικά κόμματα ανήκουν στην «μετα-ολιγαρχική» πολιτική και είναι αυτά που, δίνοντας προτεραιότητα στις λειτουργίες κοινωνικής εκπροσώπησης, ενέταξαν τις μάζες στην πολιτική και προώθησαν τα κοινωνικά δικαιώματα που ολοκλήρωσαν την ιδιότητα του πολίτη και τελικά οδήγησαν στον συμβιβασμό καπιταλισμού και πολιτικής δημοκρατίας· τα κόμματα στελεχών εντάσσονται στην «ολιγαρχική» πολιτική με τις μάζες θεσμικά αποκλεισμένες (και άρα μη εκπροσωπούμενες)· και τα κόμματα-καρτέλ, προϊόν του όψιμου 20ου αιώνα (και των σημαντικών μεταβολών της παγκοσμιοποίησης όσον αφορά στο περιθώριο ελιγμών των πολιτικών δρώντων), δίνοντας προτεραιότητα στο ρόλο τους ως κυβερνήτες και προσεγγίζοντας το κράτος, σχετίζονται με μια διαδικασία ιδιώτευσης των μαζών, απόσυρής τους από το πολιτικό παιχνίδι και τελικά με αυτό που σήμερα αποκαλείται «έλλειμμα εκπροσώπησης» και «κρίση των κομμάτων» (τουλάχιστον όπως τα γνωρίζαμε μέχρι πρόσφατα).

1.5 Μοντέλα δημοκρατίας

Η εξέταση των παραπάνω μεταβλητών οδηγεί σε μια *πέμπτη*, εν πολλοίς εξαρτημένη από τις προηγούμενες: είναι αυτή της δημοκρατίας ή μάλλον του τύπου, της αντίληψης δημοκρατίας που αντιστοιχεί σε κάθε περίοδο εξέλιξης των δυτικών κοινωνιών. Οι θεωρίες περί δημοκρατίας είναι απειράριθμες, αλλά θα μπορούσαμε να πούμε πως η ταλάντευση γίνεται ανάμεσα σε δύο κυρίως μοντέλα: σε εκείνο της τυπικής δημοκρατίας, της δημοκρατίας των ελίτ, και σε αυτό της συμμετοχικής δημοκρατίας. Τα δύο αυτά μοντέλα δημοκρατίας αντιστοιχούν στις κατά τον Robert Dahl (Dahl, 1956, 1999) δύο διαστάσεις/συστατικά στοιχεία της δημοκρατίας: α) το θεσμικό, που συνεπάγεται την κυβέρνηση από το λαό και έχει να κάνει με την ανάγκη για «checks and balances» κατά μήκος των θεσμών και τα δικαιώματα και υποχρεώσεις των πολιτών και β) το λαϊκό στοιχείο που εστιάζει στο ρόλο του απλού πολίτη, την πολιτική συμμετοχή, και περιλαμβάνει τη διακυβέρνηση από το λαό. Το πρώτο μοντέλο, που εκπορεύεται ιδίως από τη σκέψη των Βέμπερ και

Σουμπέτερ, επιμένει στις ελάχιστες προϋποθέσεις για τη δημοκρατία (πολιτικά δικαιώματα, πολυκομματικό κοινοβουλευτικό σύστημα, ελεύθερες περιοδικές εκλογές,) και θεωρεί τη δημοκρατία έναν τρόπο, μια μέθοδο με την οποία οι μάζες επιλέγουν μέσω ελεύθερων ανταγωνιστικών εκλογών το ποιος θα τις κυβερνήσει (Schumpeter, 2006; Weber, 1998; Held, 2007: 176-219; Schmidt, 2004: 197-233). Με τα λόγια του Schumpeter, η δημοκρατία είναι ένας «θεσμικός διακανονισμός για τη λήψη αποφάσεων σύμφωνα με τον οποίο τα άτομα [οι ελίτ] αποκτούν το δικαίωμα να αποφασίζουν μέσω της ανταγωνιστικής διεκδίκησης της λαϊκής ψήφου» (Schumpeter, 2006: 326). Δίνεται έμφαση λοιπόν στην τυπική, διαδικαστική λειτουργία της δημοκρατίας, που συνίσταται στην επιλογή των ατόμων/ηγετών/ελίτ που θα λαμβάνουν τις αποφάσεις. Προκρίνεται έτσι το θεσμικό στοιχείο της δημοκρατίας, δηλαδή η κυβέρνηση για το λαό. Από την άλλη, το συμμετοχικό μοντέλο αποστασιοποιείται από μια τυπική και περιορισμένη στις εκλογές (δηλαδή στον εκλογικό ανταγωνισμό από μέρους των ελίτ και στην διά εκλογών επιλογή από μέρους των μαζών) πρόσληψη της δημοκρατίας και τονίζει τη συνεχή (και όχι εξαντλούμενη στην ψήφο) συμμετοχή των πολιτών και τον έλεγχο από μέρους τους των κυβερνώντων (Pateman, 1970; Hirst, 1994; Warren, 1992; Held, 2007: 288-295). Προκρίνεται έτσι το λαϊκό στοιχείο, δηλαδή η κυβέρνηση από το λαό μέσω της ενεργούς συμμετοχής των απλών πολιτών.

Ας ανακεφαλαιώσουμε: η εκάστοτε φάση ανάπτυξης της ιδιότητας του πολίτη, της σχέσης ανάμεσα σε καπιταλισμό και δημοκρατία, της ένταξης των μαζών στο πολιτικό παιχνίδι, της οργανωσιακής εξέλιξης των κομμάτων και του τύπου δημοκρατίας που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία μπορούν να εξαρτηθούν έναν «τύπο πολιτικής». Έχοντας προβεί στην αποσαφήνιση του αναλυτικού μας πλαισίου, στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε την ιστορική εξέλιξη των εν λόγω μεταβλητών και τη μεταξύ τους σχέση, προκειμένου, συνθέτοντας τις μεταβλητές αυτές, να χαρακτηρίσουμε την πολιτική της εκάστοτε περιόδου. Η (ιδεο)τυποποίηση που θα προτείνουμε στη συνέχεια ακολουθεί το σχήμα του Νίκου Μουζέλη που περιγράψαμε παραπάνω (ολιγαρχική, μετα-ολιγαρχική πολιτική) και προτείνει μια επέκτασή του που θα περιλαμβάνει και τη σημερινή συγκυρία, αυτή του όψιμου 20ου και πρώιμου 21ου αιώνα (νεο-ολιγαρχική πολιτική)³.

3 Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση. Η τυποποίηση του Νίκου Μουζέλη αναφέρεται βέβαια στην ένταξη ή όχι των μαζών στην πολιτική. Παρ' όλα αυτά, όπως είπαμε, οι μεταβλητές που εξετάζουμε εδώ είναι αλληλοσυνδεόμενες και εκφράζουν διαφορετικές πτυχές του ίδιου φαινομένου. Για παράδειγμα, η ένταξη των μαζών στην πολιτική δε θα ήταν δυνατή δίχως την ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη με τα πολιτικά δικαιώματα, πράγμα που συνεπάγεται τη δημιουργία μαζικών κομμάτων και μιας ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας, που με τη σειρά της συνιστά το πρώτο

2. ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

2.1. Ελλιπής ανάπτυξη ιδιότητας του πολίτη και ένταση στη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας

Η πρώτη περίοδος --και ταυτόχρονα ο πρώτος ιδεότυπος πολιτικής-- που θα εξετάσουμε με βάση τις ανωτέρω μεταβλητές αναφέρεται στον 18ο και στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα. Χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη στη βάση των ατομικών μόνο δικαιωμάτων, το θεσμικό αποκλεισμό των μαζών από τη νομή της εξουσίας και τη φαινομενική αδυνατότητα συμβιβασμού καπιταλισμού και πολιτικής μαζικής δημοκρατίας ή, για να το θέσουμε αλλιώς, τη συμβατότητα του καπιταλισμού μόνο με μια τυπική δημοκρατία των ελίτ με άξονα κόμματα στελεχών (Duverger, 1964; Weber, 187: 128-130; Katz and Mair, 1995:9-10). Είναι η περίοδος της «ολιγαρχικής» πολιτικής.

Στην υπό εξέταση περίοδο πυρήνας της ιδιότητας του πολίτη είναι τα ατομικά δικαιώματα. Τα τελευταία αποτελούν προϋπόθεση ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς, από τη στιγμή που θεμελιώνουν την ελεύθερη --πέρα από φεουδαρχικούς περιορισμούς κοινωνικής θέσης-- σύναψη συμβάσεων ανάμεσα σε τυπικά ίσα (αν και όχι ισοδύναμα) άτομα. Όπως σημειώνει ο Max Weber:

«Είναι απαραίτητη η παρουσία ατόμων που δεν είναι μόνο νομικά σε θέση, αλλά και οικονομικά αναγκασμένα, να πωλούν την εργασία τους στην αγορά. Αντιφάσκει με την ουσία του καπιταλισμού και η ανάπτυξή του είναι αδύνατη εάν ένα τέτοιο στρώμα δίχως ιδιοκτησία είναι απόν, μια τάξη που να αναγκάζεται να πουλά τις εργασιακές της υπηρεσίες προκειμένου να ζει· και είναι εξίσου αδύνατη [ενν.: η ανάπτυξη του καπιταλισμού] εάν είναι διαθέσιμη μόνο μη ελεύθερη εργασία.» (Weber, 2013: 277)

Η ισότητα επομένως που προσφέρει η οριζόμενη από ατομικά μόνο δικαιώματα ιδιότητα του πολίτη παρέχει τη βάση, όπως γλαφυρά το θέτει ο T. H. Marshall, για να κτιστεί το οικοδόμημα της καπιταλιστικής ανισότητας (Marshall, 2000: 67-68).

Όσον αφορά τώρα τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, αυτά είναι είτε ελάχιστα ανεπτυγμένα είτε μη υφιστάμενα. Τα πολιτικά δικαιώματα είναι προνόμιο μιας ελίτ που διαθέτει ιδιοκτησία και το απαιτούμενο χρηματικό εισόδημα, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού παραμένει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο

βήμα στο συμβιβασμό καπιταλισμού και πολιτικής δημοκρατίας. Έτσι, οι όροι «ολιγαρχική» και μετα-ολιγαρχική» πολιτική θα χρησιμοποιηθούν στο εξής για να χαρακτηρίσουν συνολικά την πολιτική μιας περιόδου, όχι μόνο τη μεταβλητή περί μαζικής πολιτικής ένταξης.

αποκλεισμένη από την πολιτική, ακόμα και όταν προς το τέλος του αιώνα τα πολιτικά δικαιώματα αρχίζουν να επεκτείνονται προς τα κάτω· γενικότερα, η πολιτική δημοκρατία εκλαμβάνονταν ως απειλή πρώτης τάξεως για την κοινωνική τάξη:

«Η αναπτυσσόμενη εθνική συνείδηση, εκείνη η αφυπνιζόμενη δημόσια γνώμη και τα πρώτα σκιρτήματα μιας αίσθησης συμμετοχής στην κοινότητα και μιας κοινής κληρονομιάς, δεν είχαν καμία υλική επίδραση στην ταξική δομή και την κοινωνική ανισότητα, για τον απλό λόγο ότι ακόμα και στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα η πλειοψηφία των εργαζομένων δεν είχε ουσιαστικά πολιτική δύναμη. Η ψήφος ήταν ήδη αρκετά διαδεδομένη, αλλά εκείνοι που την είχαν πρόσφατα αποκτήσει δεν είχαν μάθει ακόμα πώς να τη χρησιμοποιούν. Τα πολιτικά δικαιώματα της ιδιότητας του πολίτη, αντίθετα με τα ατομικά δικαιώματα, εγκυμονούσαν πολλούς κινδύνους για το καπιταλιστικό σύστημα. [...] Παρ' όλο που εκείνοι που τα επέκτειναν προσεκτικά προς κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας δεν κατανοούσαν ίσως το μέγεθος του κινδύνου. Δεν μπορούμε να περιμένουμε ότι θα προέβλεπαν τι τεράστιες αλλαγές μπορούσαν να επιτευχθούν από την ειρηνική χρήση της πολιτικής δύναμης χωρίς βίαιη και αιματηρή επανάσταση.» (Marshall, 2000: 76)

Τούτου δοθέντος, ο πρώτος πυλώνας για το συμβιβασμό καπιταλισμού και δημοκρατίας που αναφέραμε παραπάνω, δηλαδή η ανταγωνιστική/μαζική κομματική δημοκρατία, είναι αδύνατο να θεμελιωθεί. Είχαμε ένα τιμοκρατικό καθεστώς (*régime censitaire*) που χαρακτηριζόταν από περιορισμούς στην ψήφο και άλλους αποκλεισμούς για τους δίχως ιδιοκτησία. Αυτό μεταφραζόταν σε μια δημοκρατία των ελίτ (Katz and Mair, 1995), οι οποίες αποτελούσαν ταυτόχρονα την πολιτικώς ενεργή κοινωνία πολιτών (αφού οι ελίτ μόνο είχαν δικαίωμα ψήφου) και το κράτος (μέσω της κατοχής από μέρους τους των δημόσιων αξιωμάτων) και εκπροσωπούσαν διά χαλαρά οργανωμένων κομμάτων στελεχών, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Τα δε κοινωνικά δικαιώματα είναι σε αυτήν τη φάση σχεδόν ανύπαρκτα, το ίδιο και ο δεύτερος πυλώνας συμβιβασμού καπιταλισμού και δημοκρατίας σύμφωνα με τον Offe, δηλαδή το κοινωνικό κράτος-αρωγός. Ο «μεγάλος μετασχηματισμός» του εκχρηματισμού της οικονομίας σήμαινε την πλήρη εμπορευματοποίηση της εργασίας, έτσι η κοινωνική της προστασία έμοιαζε δυνατή μόνο ως αντίδραση σε αυτήν την τάση (Block and Somers, 1999). Η κυβερνητική παρέμβαση θεωρείτο πως

μπορεί να κάνει λίγο θετικό καλό και το «κράτος-νυχτοφύλακας» παρεμβαίνει κυρίως με σκοπό την εγγύηση της κοινωνικής τάξης, την τήρηση του νομικού πλαισίου και την άρση εμποδίων στη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς (Evans, 2017). Όπως δείχνει ο François Ewald, η βοήθεια προς τους φτωχούς δεν έλειπε, όμως αυτή δεν έπαιρνε τη μορφή νομικής υποχρέωσης: «[ο] νομικός φιλελευθερισμός χαρακτηρίζεται από το ότι αρνήθηκε κάθε δυνατότητα νομικής κύρωσης στα θετικά καθήκοντα προς του άλλους. Για το φιλελεύθερο λόγο, η ιδέα ενός δικαιώματος στη βοήθεια αποτελεί ακραία αντίφαση» (Ewald, 2000: 27). Έτσι, η έννοια του κοινωνικού δικαιώματος δεν υφίσταται σε αυτήν την περίοδο.

Τελικά, με τα πολιτικά δικαιώματα ελάχιστα ανεπτυγμένα και τα κοινωνικά μη υφιστάμενα, έχουμε μια ιδιότητα του πολίτη ελλιπή, με τις οξείες κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις να μένουν χωρίς εκπροσώπηση στο πολιτικό επίπεδο, ελλείπει μιας ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας, ούτε να αμβλύνονται, ελλείπει ενός κράτους-αρωγού.

2.2. Κόμματα στελεχών, αποκλεισμός των μαζών και δημοκρατία των ελίτ

Περνάμε τώρα στα κόμματα, τον μεταξύ τους ανταγωνισμό και τη σχέση τους με το κράτος και την κοινωνία πολιτών. Ο τύπος κόμματος που απαντάται εδώ είναι το κόμμα στελεχών (Duverger, 1964) και σχετίζεται άμεσα με τον θεσμικό αποκλεισμό σε εκείνη τη φάση των μαζών από το πολιτικό παιχνίδι στο πλαίσιο του «ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού». Τα κόμματα στελεχών ήταν ενδοκοινοβουλευτικής προέλευσης επιτροπές των προνομιούχων ελίτ με χαλαρή οργανωτική δομή, η οποία ελεγχόταν από μια στενή κλίκα (Ostrogorski, 1902: 332-334) και ενεργοποιείτο κατά κύριο λόγο σε εκλογικές περιόδους (Weber, 1987: 129). Σκοπός των επιτροπών αυτών ήταν γενικά η προώθηση των συμφερόντων των αρχουσών τάξεων, η διανομή των προνομίων ανάμεσά τους γενικά και ειδικά η εξασφάλιση της προσωπικής πολιτικής ανέλιξης συγκεκριμένων στελεχών (Katz and Mair, 1995: 9), για αυτό και ο Sigmund Neumann τα τυποποιεί ως «κόμματα ατομικής αντιπροσώπευσης» (Neumann, 1956). Οι κομματικές ελίτ αυτές συγκροτούσαν ταυτόχρονα την πολιτικώς ενεργή κοινωνία πολιτών και το κράτος. Ο αποκλεισμός των μαζών --και άρα της δυνατότητας εκπροσώπησης ανταγωνιστικών συμφερόντων-- διασφάλιζε τη σχετική ομοιογένεια των κομμάτων αυτών στο κοινοβούλιο και άρα τον εξαιρετικά περιορισμένο και ήπιο ανταγωνισμό μεταξύ τους.

«Από τη στιγμή που όλα τα κόμματα αποτελούνται από μέλη των ανώτερων ιεραρχικών βαθμίδων της κοινωνίας και εκπροσωπούν ένα περιορισμένο τμήμα του πληθυσμού, η πολιτική σύγκρουση επικεντρώνεται στο επίπεδο της ενοποίησης και συγκεντροποίησης του κράτους, το βαθμό της τοπικής αυτονομίας και το βαθμό της κρατικής παρέμβασης στην οικονομική διαδικασία (κατά βάση φόροι και δασμοί).» (Krouwel, 2006: 254)

Δημιουργείτο έτσι στο πολιτικό επίπεδο μια εικόνα αρμονίας που δεν αντιστοιχούσε στην έντονα συγκρουσιακή κοινωνία του 19ου αιώνα, η οποία όμως επέτρεπε τη ρηματική κατασκευή ενός ενιαίου «κοινού καλού» το οποίο τα κόμματα επεδίωκαν, σύμφωνα με τον ορισμό του E. Burke για τα πολιτικά κόμματα: «ομάδες ανδρών στην επιδίωξη του δημοσίου συμφέροντος» (αναφέρεται στο Katz and Mair, 1995: 9). Η χρήση του όρου «ομάδες ανδρών» (και όχι οργανώσεων) και του αφηρημένου «δημοσίου καλού» (αντί της επιδίωξης του συμφέροντος της συγκεκριμένης κοινωνικής μερίδας που το εκάστοτε κόμμα εκπροσωπεί) είναι ενδεικτικά των χαρακτηριστικών της συγκεκριμένης φάσης που μελετάμε, σε ευθεία αντίθεση με την μαζική, μετα-ολιγαρχική πολιτική που θα εξετάσουμε αργότερα. Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι είχαμε ένα μεγάλο έλλειμμα κοινωνικής εκπροσώπησης ελέω θεσμικών αποκλεισμών ή, διατυπώνοντας διαφορετικά, ότι η «νόμιμη χώρα» που αντιπροσωπευόταν πολιτικά δεν αντιστοιχούσε στην «πραγματική χώρα». Αυτοί οι αποκλεισμοί ήταν άλλωστε που οδήγησαν στην ταύτιση της ιδιότητας του μέλους και του στελέχους στα κόμματα αυτά, καθώς μαζική βάση μελών δεν υπήρχε και μοναδική πηγή πόρων για τα κόμματα ήταν οι προσωπικές εισφορές των ολιγάριθμων μελών-στελεχών του (Krouwel, 2006).

Φτάνουμε έτσι στον τύπο της δημοκρατίας που αντιστοιχεί στη φάση αυτή εξέλιξης των δυτικών κοινωνιών. Ας ανακεφαλαιώσουμε. Βρισκόμαστε στο πλαίσιο του «ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού», με τις μάζες αποκλεισμένες από την πολιτική, τη λειψή και συγκροτούμενη μόνο από ατομικά δικαιώματα ιδιότητα του πολίτη να θεμελιώνει (αντί να αντιστρατεύεται, όπως όταν αναπτυχθεί πλήρως) την καπιταλιστική ανισότητα και τη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας να είναι εξαιρετικά συγκρουσιακή (η συμβίωσή τους μοιάζει από επισφαλής έως αδύνατη) ελλείψει των δύο πυλώνων που δρουν συμβιβαστικά των δύο, δηλαδή της κομματικής δημοκρατίας και του κράτους αρωγού. Η οργάνωση της δημόσιας ζωής πραγματοποιείται από ομοιογενή κόμματα στελεχών στα οποία συμμετέχουν

μέλη των προνομιούχων⁴ ελίτ, προωθώντας τα κοινά τους συμφέροντα και αποκλείοντας από την πολιτική εκπροσώπηση συμφέροντα ανταγωνιστικά σε αυτά.

Βάσει των παραπάνω, κάνουμε λόγο για μια δημοκρατία των ελίτ, δηλαδή για μια δημοκρατία τυπική (αφού βασίζεται στις ελάχιστες τυπικές προϋποθέσεις για χαρακτηριστεί ως τέτοια) και ολιγαρχική (αφού μόνο λίγοι είναι ενταγμένοι στο πολιτικό παιχνίδι ασκώντας πολιτικά δικαιώματα). Είμαστε πολύ κοντά στη θεώρηση του Σουμπέτερ περί δημοκρατίας ως μεθόδου διά της οποίας επιλέγονται ανάμεσα σε ανταγωνιζόμενα για τη διεκδίκηση της λαϊκής ψήφου άτομα το ποιοι θα λαμβάνουν τις αποφάσεις. Μια δημοκρατία που εκπορεύεται από και καταλήγει σε ορισμένα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα και μένει μακριά από τον μαζικό/λαϊκό έλεγχο, στο πλαίσιο μιας εξαιρετικά συγκρουσιακής κοινωνίας, η οποία όμως δεν εκπροσωπείται ως τέτοια στο πολιτικό πεδίο. Η ελλειμματική αυτή επικοινωνία πολιτικού και κοινωνικού πεδίου είναι χαρακτηριστική της «ολιγαρχικής πολιτικής».

3. ΜΕΤΑ-ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

3.1. Οι δύο φάσεις της μετα-ολιγαρχικής πολιτικής

Στη μετα-ολιγαρχική πολιτική μπορούμε να διακρίνουμε δύο φάσεις, που παρακολουθούν την εξέλιξη των μεταβλητών μας. Η πρώτη φάση, που ολοκληρώνεται μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίζεται από την επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων στο σύνολο του πληθυσμού, εξέλιξη η οποία οδήγησε στην διά μαζικών κομμάτων (Duverger, 1964) ένταξη των έως τότε αποκλεισμένων στρωμάτων στην πολιτική· είχαμε έτσι την εγκαθίδρυση μιας ανταγωνιστικής δημοκρατίας συμμετοχικού τύπου. Η δεύτερη φάση, που καλύπτει την «χρυσή τριακονταετία» μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, χαρακτηρίζεται από την κατάκτηση και εγκαθίδρυση των κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία ολοκληρώνουν την ιδιότητα του πολίτη και οδηγούν στην οργάνωση των εθνικών οικονομιών γύρω από το κράτος αρωγό· έτσι εγκαθιδρύεται και ο δεύτερος πυλώνας που συμβιβάζει τον καπιταλισμό με την πολιτική δημοκρατία. Προϊουσών των αλλαγών που επιφέρει το κοινωνικό κράτος μετασχηματίζονται και τα πολιτικά κόμματα και κάνει την εμφάνισή του το πολυσυλλεκτικό κόμμα (Kirchheimer, 1991), που συνδέεται με ένα πλουραλιστικό μοντέλο δημοκρατίας. Σημαντικό χαρακτηριστικό της μετα-

⁴ Προνομιούχες από τη στιγμή που απολαμβάνουν και πολιτικά, εκτός από ατομικά, δικαιώματα, ενώ η περιουσία και κοινωνική τους θέση κάνουν αχρείαστα τα κοινωνικά δικαιώματα και την προστασία που αυτά παρέχουν.

ολιγαρχικής πολιτικής (και ειδοποιός της διαφορά) είναι η επικοινωνία και αντιστοιχία ανάμεσα στο πολιτικό και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο: μια γείωση του πρώτου στο δεύτερο και μια αποτύπωση του δεύτερου στο πρώτο. Αυτό ισχύει και για τις δύο φάσεις της και θα το διαπιστώσουμε στη συνέχεια, εξετάζοντας τις κοινωνικοοικονομικές βάσεις και αιτιάσεις της οργανωσιακής δομής (και μεταβολής) των πολιτικών κομμάτων στην «μετα-ολιγαρχική» περίοδο.

3.2. Πρώτη φάση: πολιτικά δικαιώματα, ένταξη και κόμματα μαζών, συμμετοχική δημοκρατία

Η πρώτη φάση καλύπτει το χρονικό διάστημα από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα έως και το πρώτο μισό του 20ου (συμβατικά: 1880-1945). Αφετηρία της περιόδου αυτής είναι η επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων στα αποκλεισμένα στρώματα και η συνακόλουθη πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης. Η εξέλιξη αυτή συναρτάται με το ότι ο αριθμός των ατόμων που κατάφεραν να ικανοποιήσουν τα κριτήρια για την παροχή του δικαιώματος ψηφοφορίας αυξανόταν, ενώ τα σχετικά κριτήρια χαλάρωναν. Την ίδια στιγμή, οι περιορισμοί αυτοί έμοιαζαν όλο και περισσότερο ασύμβατοι με τη φιλελεύθερη αιτιολόγηση και νομιμοποίηση της αστικής δημοκρατίας και καταδεικνυόταν η αναποτελεσματικότητά τους στη συγκράτηση των κοινωνικών πιέσεων (Katz and Mair, 1995: 9-10). Έτσι, σταδιακά μέχρι και το τέλος του Α' Π.Π το σύνολο του πληθυσμού των εθνών κρατών απολάμβανε πολιτικών δικαιωμάτων. Αυτή η προσθήκη στην ιδιότητα του πολίτη και των πολιτικών δικαιωμάτων (δίπλα στα ατομικά) πραγματοποίησε την ένταξη των μαζών στην πολιτική και άνοιξε το δρόμο για την εγκαθίδρυση της ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας.

Ο τύπος κόμματος που αντιστοιχεί στην εν λόγω περίοδο είναι αυτός με τον οποίο επετεύχθη η ένταξη των μαζών στην πολιτική: το κόμμα μαζών (Duverger, 1964; Katz and Mair, 1995). Το κόμμα μαζών είναι μέρος της κοινωνίας πολιτών και έρχεται να εκπροσωπήσει στο πολιτικό επίπεδο τα τμήματα εκείνα που έως τότε έμεναν αποκλεισμένα και να ελέγξει το κράτος (προς το οποίο είναι εξωτερικό, σε αντίθεση με το κόμμα στελεχών). Για αυτό και τα κόμματα μαζών έχουν τυποποιηθεί από τον Sigmund Neumann ως κόμματα κοινωνικής ένταξης (Neumann, 1956). Οι λειτουργίες κοινωνικής εκπροσώπησης, δηλαδή η ένταξη και κινητοποίηση των μαζών και η εναρμόνιση συμφερόντων και μετάφρασή τους σε δημόσια πολιτική, αποτελούν την προτεραιότητα και πλέον εγκαταλείπεται το σχήμα της επιδίωξης του «δημόσιου συμφέροντος», καθώς κάθε κόμμα επιδιώκει το συμφέρον του τμήματος της κοινωνίας πολιτών το οποίο εκπροσωπεί. Με αυτόν τον τρόπο

απομακρυνόμαστε από τη μη ανταγωνιστική πολιτική των κομμάτων στελεχών και προσεγγίζουμε έναν οξύ και βασισμένο σε αξίες ανταγωνισμό ανάμεσα σε κόμματα που διαφέρουν ουσιωδώς στην ιδεολογία και την οργάνωση (Krouwel, 2006: 255). Πρόκειται για έναν ανταγωνισμό που αντανakλά στο πολιτικό επίπεδο τις ισχυρές κοινωνικές συγκρούσεις του προ-προνοιακού φιλελεύθερου καπιταλισμού. Η πολιτική δεν έχει πια να κάνει με τη διανομή προνομίων ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις, αλλά με τον κοινωνικό μετασχηματισμό και την αντίθεση σε αυτόν (Katz and Mair, 1995): υπάρχει δηλαδή μια αντιστοιχία ανάμεσα σε πολιτική και κοινωνία, για την οποία κάναμε λόγο στην αρχή αυτής της ενότητας.

Οι αλλαγές αυτές ήταν ορατές ιδίως στην οργάνωση του νέου αυτού κόμματος, όπου και εισήχθησαν οι μεγαλύτερες καινοτομίες. Όπως σημειώνει ο Max Weber, «[ο]ι σύγχρονες μορφές στην κομματική οργάνωση είναι παιδιά της δημοκρατίας της μαζικής ψήφου, της αναγκαιότητας της μαζικής στρατολογίας και μαζικής οργάνωσης, της ανάπτυξης της μέγιστης ενότητας στην κατεύθυνση και της αυστηρότερης πειθαρχίας» (Weber, 1987: 131). Έχοντας ισχυρούς δεσμούς με την κοινωνία πολιτών, τα κόμματα μαζών βασιζόνταν στον πολύ υψηλό αριθμό των μελών τους, τα οποία ήταν ομοιογενούς κοινωνικής προέλευσης. Η ιδιότητα μέλους ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ταυτότητα του ατόμου, το ίδιο και η κομματική ιδεολογία (Panebianco, 1988: 264), καθώς η συμμετοχή του σε αυτό απέρρεε από τις εμπειρίες της ζωής του και οι «παραδοσιακές» (ταξικές) συλλογικότητες ήταν εξαιρετικά ισχυρές, βοηθούσης τόσο της έντονης κοινωνικής σύγκρουσης (που ευνοούσε τη συγκρότηση αυστηρά οροθετημένων «στρατοπέδων») όσο και της μη προχωρημένης εξατομίκευσης. Εδώ η ελίτ του κόμματος και η βάση είναι διακριτές, αλλά η πρώτη είναι υπόλογη στη δεύτερη, ενώ η ιδιότητα μέλους συνεπάγεται δικαιώματα και υποχρεώσεις (εκστρατείες εντάσεως εργασίας, εθελοντική εργασία, κομματικές εισφορές κ.α.), στα οποία δίνεται μεγάλη έμφαση (Krouwel, 2006: 255-256; Katz and Mair, 1995: 18). Η στιβαρή γραφειοκρατική δομή επέφερε βέβαια, μάλλον αναγκαστικά, όπως έδειξε ο Michels (Michels, 1995), την κυριαρχία μιας ολιγαρχίας, κατά βάση εξωκοινοβουλευτικής προέλευσης, από τη στιγμή τα κόμματα μαζών πριν υπάρξουν ως τέτοια αποτελούσαν «από τα κάτω» οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών.

Η συμπλήρωση της ιδιότητας του πολίτη με τα πολιτικά δικαιώματα, η ένταξη των μαζών στην πολιτική και η εγκαθίδρυση μιας ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας συνιστούν και συνεπάγονται μια γενικότερη μεταβολή του μοντέλου δημοκρατίας που αντιστοιχεί σε αυτή τη φάση των δυτικών κοινωνιών. Πλέον προσεγγίζουμε το πρότυπο της συμμετοχικής κομματικής δημοκρατίας: μέσω των

κομμάτων-εντολοδόχων ο λαός-εντολέας συμμετέχει ενεργά στην πολιτική και ελέγχει την κυβέρνηση (Katz and Mair, 1995: 11; Castles and Wildenmann, 1986; Müller, 2000). Οι εκλογές δεν συνιστούν επιλογή των ατόμων που απλώς αποφασίζουν-κυβερνούν, αλλά των εκπροσώπων της κοινωνίας που εντάσσουν τις μάζες στην πολιτική, εναρμονίζουν τα συμφέροντα που εκπροσωπούν και καθιστούν την κυβέρνηση υπόλογη στο λαό.

3.3. Δεύτερη φάση: δημοκρατικός καπιταλισμός, πολυσυλλεκτικά κόμματα και πλουραλιστική δημοκρατία.

Η δεύτερη φάση της μετα-ολιγαρχικής πολιτικής χαρακτηρίζεται από την ολοκλήρωση της ιδιότητας του πολίτη, με την εξασφάλιση και των κοινωνικών δικαιωμάτων, τη θεμελίωση του κράτους πρόνοιας και τον τελικό συμβιβασμό καπιταλισμού και πολιτικής δημοκρατίας. Η περίοδος αυτή καλύπτει την περίφημη 'χρυσή τριακονταετία' μετά τον Β' Π.Π. (1945-1975) και συνιστά τον θρίαμβο της σοσιαλδημοκρατίας και των κεϋνσιανών πολιτικών. Και στη δεύτερη αυτή φάση παρατηρείται το χαρακτηριστικό γνώρισμα της μετα-ολιγαρχικής πολιτικής, δηλαδή η σχετικά πιστή αποτύπωση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών στο πολιτικό επίπεδο διά των πολιτικών κομμάτων και των οργανωτικών μετασχηματισμών τους.

Πράγματι, ο οργανωσιακός μετασχηματισμός των κομμάτων μαζών σε έναν νέο τύπο κόμματος που ονομάστηκε «πολυσυλλεκτικό κόμμα» (catch-all party) αναδύθηκε προΐουσών ορισμένων κρίσιμων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών, τις οποίες ο νέος αυτός τύπος κόμματος μετέφερε στο επίπεδο του πολιτικού ανταγωνισμού. Αρχικά, με τις «μεγάλες μάχες» για κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα να έχουν πλέον κερδηθεί, τα αναδυόμενα τμήματα της κοινωνίας που είχαν συνασπιστεί για να τη διεκδικήσουν δεν έμειναν ενωμένα (Katz and Mair, 1995: 101-102). Επίσης, σημαντική ήταν η διάβρωση των συλλογικών ταυτοτήτων μέσω της επέκτασης των μέσων μαζικής επικοινωνίας (και ιδίως της τηλεόρασης), που απευθύνονταν σε όλους και μείωναν τον διακριτό χαρακτήρα των εμπειριών των διαφορετικών κοινωνικών μερίδων. Αλλά αυτό που είχε την πιο καταλυτική επίδραση ήταν η ανάδυση του κράτους πρόνοιας (δηλαδή των κοινωνικών δικαιωμάτων) και η επέλαση του καταναλωτισμού. Το κράτος πρόνοιας ώθησε προς την περαιτέρω θεσμοποίηση της ταξικής σύγκρουσης (κάτι που είχε ήδη αρχίσει να γίνεται με την εγκαθίδρυση της κομματικής δημοκρατίας), εξασφάλισε ότι ο καθένας μπορούσε «να ζει τη ζωή ενός πολιτισμένου όντος σύμφωνα με τα επικρατούντα στην κοινωνία μέτρα» (Marshall, 2000: 148), άμβλυσε σημαντικά τις

κοινωνικές αντιθέσεις και ανισότητες, παρείχε κοινωνικές και εκπαιδευτικές υπηρεσίες (μια έλλειψη την οποία κάποτε κάλυπτε το κόμμα) και τελικά οδήγησε σε έναν ταξικό πολιτικό συμβιβασμό, στο πλαίσιο του οποίου «κάθε τάξη οφείλει να εξετάζει τα συμφέροντάς της άλλης» (Offe, 1983: 237; Przeworski, 1997; Berman, 2006; Esping-Andersen, 1988; Abramovitz, 1981; Mizruchi, 2010). Όπως σημειώσαμε πιο πάνω, ακολουθώντας τον C. Offe, αυτό που πλέον αποτελούσε κυρίαρχο επίδικο στις σχέσεις μεταξύ των τάξεων δεν ήταν ο τρόπος της παραγωγής, αλλά η μορφή της διανομής. Οι εντυπωσιακοί μεταπολεμικοί ρυθμοί ανάπτυξης οδήγησαν και στην άνθηση του καταναλωτισμού: με τις ταξικές αποστάσεις να έχουν μειωθεί, την μεσαία τάξη πιο ισχυρή και πολυπληθή από ποτέ και ένα εξασφαλισμένο εισόδημα στο πλαίσιο της μεταπολεμικής αναπτυξιακής ανοικοδόμησης, οι πάλοι ποτέ παραπαίουσες κατώτερες τάξεις τώρα μπορούσαν να απολαύσουν τα προϊόντα που παρήγαγε ο καπιταλισμός των μεγάλων επιχειρήσεων (corporations) και έτσι να «απολαμβάνουν έναν υλικό πολιτισμό ο οποίος διέφερε σε ποιότητα από εκείνον των πλουσίων λιγότερο όσο ποτέ άλλοτε στο παρελθόν» (Marshall, 2000: 153).

Στο κοινωνικό αυτό πλαίσιο αναδύθηκε το πολυσυλλεκτικό κόμμα (Kirchheimer, 1991; Dittrich, 1983; Wolinetz, 1991). Σε σχεδόν πλήρη αντιστοιχία με μια κοινωνία μαζικών καταναλωτικών προτύπων, λιγότερο αυστηρών ταξικών διαιρέσεων και ύφεσης του οικονομικού ανταγωνισμού, το πολυσυλλεκτικό κόμμα, όπως το περιγράφει ο Otto Kirchheimer, χαρακτηρίζεται από τον δραστικό περιορισμό τόσο του ιδεολογικού φορτίου όσο και των συγκεκριμένων κοινωνικών/ταξικών αναφορών, από μια περαιτέρω ενδυνάμωση των ηγετικών ομάδων, μια μείωση του ρόλου του απλού μέλους και μια επιδίωξη συγκρότησης συμμαχιών με διαφορετικές ομάδες συμφερόντων (Kirchheimer, 1991: 92-93). Πλέον τα μέλη στρατολογούνται από όπου μπορούν να βρεθούν και η κοινωνική σύνθεσή τους είναι ετερογενής, μακριά από το ομογενές και ταξικά προσδιορισμένο ακροατήριο των κομμάτων μαζών. Η ίδια η ιδιότητα μέλους δεν επέχει θέση ισχυρού ταυτοτικού προσδιορισμού (με την ανάπτυξη της εξατομίκευσης, την επέκταση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και την άμβλυνση των ταξικών αντιθέσεων, η ιδιότητα μέλους κόμματος είναι πλέον μια από τις πολλές ιδιότητες μέλους που το άτομο μπορεί να αποκτήσει) και η έμφαση δίνεται στα δικαιώματα, αλλά όχι και στις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτήν (Katz and Mair, 1995: 18). Από την άλλη πλευρά, οι εν πολλοίς αυτονομημένες ηγεσίες προβαίνουν σε έναν μεταξύ τους ανταγωνισμό αισθητά λιγότερο φορτισμένο κοινωνικά και ιδεολογικά, με εκστρατείες μικτές (εντάσεως εργασίας και κεφαλαίου) (Krouwel, 2006: 258).

Οι ανωτέρω περιγραφείσες αλλαγές μεταφράζονται και στο είδος της εκπροσώπησης. Τα κόμματα δεν είναι πια εκπρόσωποι ενός συγκεκριμένου τμήματος της κοινωνίας πολιτών με βάση το οποίο παρεμβαίνουν θέλοντας να επηρεάσουν το κράτος. Με στόχο της πολιτικής πια να αποτελεί η κοινωνική βελτίωση και όχι ο κοινωνικός μετασχηματισμός (ή η αντίθεση σε αυτόν), τα κόμματα είναι μεσίτες ανάμεσα σε κράτος και κοινωνία πολιτών (Katz and Mair, 1995: 13-14): από τη μία πλευρά εναρμονίζουν και παρουσιάζουν διεκδικήσεις της κοινωνίας πολιτών στο κράτος και από την άλλη προσπαθούν να υπερασπιστούν πολιτικές της κρατικής γραφειοκρατίας απέναντι στη βάση τους. Στο πλαίσιο του μεταπολεμικού ταξικού συμβιβασμού, τα κόμματα ως επιχειρηματίες προσπαθούν να συνάψουν συμμαχίες με διαφορετικές ομάδες συμφερόντων, χαλαρώνοντας τους κάποτε ισχυρούς δεσμούς τους με συγκεκριμένα κοινωνικά τμήματα, και προσπαθούν να διαιτητεύσουν και να διευκολύνουν τους συμβιβασμούς ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Πρέπει να τονιστεί πάντως ότι αυτός ο τύπος κόμματος, όπως και ο προηγούμενος, περιγράφει κόμματα που είναι εξωτερικά του κράτους, ακόμα και αν η σχέση τους με την κοινωνία πολιτών είναι διαφορετική.

Βλέπουμε λοιπόν καθαρά ότι η αντιστοιχία πολιτικής και κοινωνίας μετά την ένταξη των μαζών συνεχίζεται και με τα πολυσυλλεκτικά κόμματα και αυτό παρά τις σημαντικές αλλαγές που αυτά παρουσιάζουν συγκριτικά με τα κόμματα μαζών όσον αφορά στη σχέση τους με την κοινωνία πολιτών. Οι αλλαγές αυτές βέβαια συνιστούν και μια αλλαγή του μοντέλου δημοκρατίας που αντιστοιχεί στην εν λόγω περίοδο, τη δεύτερη φάση της μετα-ολιγαρχικής πολιτικής: με το πολυσυλλεκτικό κόμμα προσεγγίζουμε ένα πλουραλιστικό μοντέλο δημοκρατίας (Truman, 1951; Dahl, 1956; Burtenshaw, 1968), σύμφωνα με το οποίο «η διαδικασία και το περιεχόμενο της πολιτικής ανάγονται πρωταρχικά στη συνεργασία, στη σύγκρουση και την κατανομή εξουσίας μεταξύ οργανωμένων ομάδων συμφερόντων» (Schmidt, 2004: 251, Held, 2007: 223). Έτσι μετακινούμαστε σε ένα πιο συναινετικό μοντέλο ανταγωνισμού, με άξονα την εναρμόνιση των αντικρουόμενων συμφερόντων, προκειμένου να διατηρηθεί η κατάσταση ισορροπίας καπιταλισμού-δημοκρατίας και σχετικής κοινωνικής ειρήνης που για πρώτη φορά μοιάζει να έχει κατακτηθεί και παγιωθεί.

Ανακεφαλαιώνοντας περί «μετα-ολιγαρχικής» πολιτικής: η ένταξη των μαζών στην πολιτική με την εγκαθίδρυση της ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας και η θεμελίωση του κράτους-αρωγού σηματοδοτούν αντίστοιχα την κατάκτηση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, με άλλα λόγια, την ολοκλήρωση της ιδιότητας του πολίτη που πλέον (στην πλήρη της ανάπτυξη) αποτελεί

αποτελεσματικό και εξισωτικό αντίβαρο στην εγγενή ανισότητα που επιφέρει η κοινωνική τάξη, της οποίας οι πολίτες είναι φορείς. Έτσι φτάνουμε στον συμβιβασμό καπιταλισμού και δημοκρατίας. Χαρακτηριστική είναι η επικοινωνία και αντιστοιχία πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής σφαίρας, με τα κόμματα μαζών και τα πολυσυλλεκτικά κόμματα να αντικατοπτρίζουν στο πολιτικό επίπεδο (στην οργάνωση και τον μεταξύ τους ανταγωνισμό) τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα κατά τις δύο φάσεις της μετα-ολιγαρχικής πολιτικής που περιγράψαμε. Στη δημοκρατία εδώ κυρίαρχο είναι το λαϊκό/συμμετοχικό (και όχι το θεσμικό/τυπικό) στοιχείο (κυβέρνηση από το λαό), και αυτό είτε έχουμε να κάνουμε με ένα πιο ανταγωνιστικό είτε με ένα πιο συναινετικό (πλουραλιστικό) μοντέλο. Όλα αυτά σε αντίθεση με την «ολιγαρχική πολιτική» που εξετάσαμε προηγουμένως, όπου η ελλιπώς ανεπτυγμένη ιδιότητα του πολίτη καθιστούσε επισφαλής τη συμβίωση καπιταλισμού και δημοκρατίας, τα κόμματα στελεχών παρουσίαζαν στον μεταξύ τους ανταγωνισμό μια εικόνα συναίνεσης που δεν αντανakλούσε τους έντονους κοινωνικούς ανταγωνισμούς (δεδομένου τόσο του αποκλεισμού των μαζών από την πολιτική και της απουσίας κοινωνικών δικαιωμάτων), ενώ η τυπική δημοκρατία των ελίτ έδινε προτεραιότητα στο θεσμικό αντί του λαϊκού στοιχείου.

4. ΝΕΟ-ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ;

4.1. Πολιτικά δικαιώματα: ιδιώτευση/απόσυρση των μαζών από την πολιτική και κόμματα καρτέλ

Φτάνουμε τελικά στην σύγχρονη περίοδο της εξέλιξης πολιτικής και δημοκρατίας στις δυτικές κοινωνίες, αυτή που ξεκίνησε περίπου τη δεκαετία του 1970, με την κρίση του μεταπολεμικού κοινωνικού μοντέλου (ή «συμβολαίου») (Carnoy, 1990; Βούλγαρης, 2003; Streek, 2011) και συνεχίζεται μέχρι και σήμερα. Στις επόμενες παραγράφους θα εξετάσουμε τις αλλαγές που έχουν επέλθει στην ιδιότητα του πολίτη κατά την περίοδο αυτή και θα προσπαθήσουμε να δείξουμε γιατί ίσως είναι δόκιμο να κάνουμε λόγο για «νεο-ολιγαρχική» πολιτική.

Ας ξεκινήσουμε από τα πολιτικά δικαιώματα. Όπως δείξαμε παραπάνω, αυτά προστέθηκαν στην ιδιότητα του πολίτη στην πλήρη τους ανάπτυξη μετά το τέλος του Α' Π.Π. και οδήγησαν στην εγκαθίδρυση μιας ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας, που αποτέλεσε το πρώτο σημαντικό βήμα για τον συμβιβασμό καπιταλισμού και μαζικής πολιτικής δημοκρατίας. Ερχόμενοι στην υπό εξέταση περίοδο, παρατηρούνται αναφορικά με τα πολιτικά δικαιώματα δύο πιθανόν

αυτοτροφοδοτούμενες τάσεις. Η πρώτη έχει να κάνει με τις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές των πολιτών/ψηφοφόρων. Είναι γνωστή και εμπειρικά διαπιστωμένη η κυρίαρχη τάση ανάπτυξης αντι-κομματικών και γενικότερα αντι-πολιτικών αισθημάτων τις τελευταίες δεκαετίες, με πτώση της εκλογικής συμμετοχής, αυξανόμενη εκλογική ρευστότητα, κάμψη της κομματικής αφοσίωσης και πτώση του αριθμού μελών πολιτικών κομμάτων (ως ποσοστό του εκάστοτε εθνικού εκλογικού σώματος) (Mair, 2013a: 20-44; Biezen, Mair and Pogtunge, 2012; Whiteley, 2010; Pogtunge, 1996; Daalder, 2002). Ειδικότερα περί εκλογικής συμμετοχής (electoral turnout), η πτώση των σχετικών δεικτών από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα είναι καθολική (αναφέρεται σε όλες τις δυτικές δημοκρατίες) και σημαντική (μάλιστα, όσο πιο πρόσφατη είναι η εκλογική αναμέτρηση τόσο πιο πιθανό να έχουμε ρεκόρ αποχής) (Mair, 2013a: 2-29), ενώ κατανέμεται άνισα στο εσωτερικό των χωρών (οι πολίτες με μεγαλύτερη πρόσβαση σε πηγές εισοδήματος, εκπαίδευσης και κοινωνικού κεφαλαίου τείνουν να συμμετέχουν συχνότερα, Schafer and Streek, 2013: 13) και συνδέεται με την έκταση της αναδιανομής (Mahler, 2008). Αυτές οι εξελίξεις δηλούν το μετασχηματισμό των κομματικών δημοκρατιών σε αυτό που έχει ονομαστεί «δημοκρατίες ακροατηρίου» (audience democracies):

«Προηγουμένως, και πιθανόν μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1970, η συμβατική Πολιτική θεωρείτο πως ανήκει στον πολίτη, και πως ήταν κάτι στο οποίο ο πολίτης μπορούσε να συμμετάσχει --και συχνά το έκανε. Τώρα [...] η συμβατική Πολιτική έχει γίνει μέρος ενός εξωτερικού κόσμου τον οποίο οι άνθρωποι παρακολουθούν εξωτερικά. Είναι ένας κόσμος κομμάτων, ή ένας κόσμος πολιτικών ηγετών, ξεχωριστός από τον κόσμο των πολιτών.» (Mair, 2013a: 43; βλ. επίσης Thomassen and van Ham, 2014)

Μπορούμε έτσι να υποστηρίξουμε πως, αν στη φάση της «ολιγαρχικής πολιτικής» οι μάζες ήταν αποκλεισμένες από την πολιτική και στην «μετα-ολιγαρχική» εντάχθηκαν σε αυτήν, τώρα φαίνεται να παρατηρείται μια *απο-ένταξη*: οι ίδιες οι μάζες αποσύρονται από τη δημόσια σφαίρα, απρόθυμες να συμμετάσχουν ενεργά σε ένα πολιτικό παιχνίδι που όλο και περισσότερο τους φαίνεται βαρετό, αδιάφορο σε σχέση με τα καθημερινά τους προβλήματα ή ακόμα και εχθρικό (και το οποίο, στην καλύτερη περίπτωση, προτιμούν να παρακολουθούν από απόσταση στην ιδιωτική τους σφαίρα, ως τηλε-θεατές).

Όπως σημειώνει ο Antony King, εστιάζοντας στην περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου, «τα μέλη του μη-πολιτικού κοινού βλέπουν από μια μεγάλη ψυχολογική απόσταση αυτό που τους μοιάζει να είναι μια αξιοσημείωτα ομοιογενής πολιτική

τάξη, αποτελούμενη από ανθρώπους που φαίνονται και ακούγονται αξιοσημείωτα ίδιοι και που επίσης μοιράζονται το γεγονός ότι μιλούν την ίδια γλώσσα -η οποία μπορεί να ονομαστεί η διάλεκτος του Γουέστμινστερ.» (King, 2015, αναφέρεται στο Turner, 2016: 76).

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με έρευνα του BBC, 77% των Βρετανών πολιτών πίστευαν το 2001 ότι η ψήφος τους δε θα αλλάξει τίποτα, ενώ το 1953 το 54% θεωρούσε ότι τα κόμματα ήταν διαφορετικά μεταξύ τους και ότι τα πολιτικά δικαιώματα μπορούσαν να κάνουν τη διαφορά (Bauman, 2005:17). Η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση στις τάσεις αυτές πολιτικής αποξένωσης (Καφετζής, 1997; Νικολακόπουλος, 1997; Κακεπάκη, 2006; Λυριντζής, 2007).

Η απόσυρση αυτή των πολιτών στην ιδιωτική τους σφαίρα, όμως, συνδυάζεται με μια δεύτερη τάση απόσυρσης από την δημόσια σφαίρα και των κομμάτων, η οποία εντοπίζεται σε μια σειρά αλλαγών στη σχέση κομμάτων-κράτους-κοινωνίας πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, η χαλάρωση των δεσμών ανάμεσα σε κόμματα και κοινωνία, η αποτυχία των κομμάτων να κινητοποιήσουν τους ψηφοφόρους και να κερδίσουν την κομματική τους αφοσίωση και η αυξανόμενη εξάρτηση των κομμάτων από τον κρατικό μηχανισμό, στον οποίο και προσκολλώνται (Mair, 1995) σηματοδοτούν την ανάδυση ενός νέου τύπου κόμματος, που έχει ονομαστεί «κόμμα καρτέλ» (Katz and Mair, 1995). Τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του νέου αυτού τύπου κόμματος είναι α) μια απόσυρση των πολιτικών κομμάτων από το πεδίο της κοινωνίας των πολιτών προς το πεδίο της διακυβέρνησης και του κράτους και β) μια σταδιακή διάβρωση της διακριτής ταυτότητας του ενός πολιτικού κόμματος από το άλλο, με τις μεταξύ τους διαφορές να υποχωρούν και τις κομματικές πολιτικές να συγκλίνουν (Katz and Mair, 1995; Σπουρδαλάκης, 2003). Αυτό οφείλεται εν πολλοίς στην όλο και πιο emphatic παρουσία εξωτερικών (διεθνών ή ευρωπαϊκών) θεσμών-δρώντων, οι οποίοι παρεμβάλλονται ανάμεσα σε εκλογείς και πολιτικούς εκπροσώπους (κόμματα), τροποποιώντας έτσι την «αλυσίδα ανάθεσης» (chain of delegation) των αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών (Mair, 2013b; Scharpf, 2013; Streek, 2012). Τα εξωτερικά θεσμικά εμπόδια αφήνουν όλο και μικρότερα περιθώρια για άσκηση διακριτής και αυτόνομης κοινωνικής πολιτικής από μέρους των εθνικών (κομματικών) κυβερνήσεων και τα κόμματα βρίσκονται σε μεγάλη δυσκολία όσον αφορά στην ισορροπία ανάμεσα στην απαίτηση για ανταπόκριση στις εντολές των εκλογικών ακροατηρίων τους (responsiveness) και στις δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει απέναντι σε υπερεθνικούς οργανισμούς, που αφορούν μακροπρόθεσμα συμφέροντα των πολιτών (responsibility) (Rose, 2014). Αποτέλεσμα είναι το κάθε κόμμα να απομακρύνεται περισσότερο από τους

ψηφοφόρους που υποτίθεται ότι θέλει να εκπροσωπήσει, ενώ την ίδια στιγμή να βρίσκεται πιο κοντά στα άλλα κόμματα, τα οποία υποτίθεται ότι ανταγωνίζεται. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα κόμματα γίνεται για μια ακόμα φορά εξαιρετικά περιορισμένος, παρά τη (συχνά θεατρική) υψηλών τόνων αντιπαράθεση:

«Ουσιαστικά, όμως, διακυβεύονται πολύ λιγότερα: στις περισσότερες χώρες, τα κυρίαρχα [mainstream] κόμματα τείνουν να συγκλίνουν το ένα με το άλλο σε όρους αριστεράς-δεξιάς· έχει υπάρξει μια σημαντική αύξηση στην «ανιερότητα» της σύναψης συμμαχιών, με σχεδόν όλους τους πιθανούς συνδυασμούς κομμάτων να είναι δυνατοί τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη· και τελικά, ως αποτέλεσμα και διεθνών πιέσεων και υπό το βάρος παρελθόντων δεσμεύσεων, το περιθώριο για πολιτική καινοτομία περιστελλεται ολοένα και περισσότερο. [...] Αυτό που βλέπουμε, λοιπόν, και που είναι το πιο εντυπωσιακό, είναι μια φαινομενικά αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην ένταση με την οποία το παιχνίδι παίζεται [...], από τη μία πλευρά, και της σχετικής σημασίας του αποτελέσματος αυτού του παιχνιδιού [...], από την άλλη. Όταν φαίνεται να ενδιαφέρει λιγότερο τους ψηφοφόρους ποιος μπορεί να κερδίσει ή να χάσει, τότε οι επιλογές αυτών των ψηφοφόρων μπορεί συχνά να καθορίζονται απλώς από το πώς παίζεται το παιχνίδι.» (Katz and Mair, 1996: 530)

Βλέπουμε λοιπόν ότι ενώ οι αποστάσεις μεταξύ κομμάτων και ψηφοφόρων μεγαλώνουν, εκείνες ανάμεσα στα ίδια τα κόμματα μικραίνουν. Έτσι, δίπλα στην τάση αποχής, αποξένωσης και ιδιώτευσης των πολιτών έχουμε μια άλλη τάση (που τροφοδοτείται από την πρώτη αλλά και την τροφοδοτεί) ομογενοποίησης των κομμάτων και αντικειμενικής αδυναμίας τους να χαράξουν διακριτές πολιτικές (δηλαδή μια τάση διάβρωσης του θεσμού της κομματικής κυβέρνησης⁵), κάτι που συνεπάγεται την περιστολή των επιλογών που έχουν οι ψηφοφόροι: ακόμα και όταν οι απογοητευμένοι πολίτες προσέρχονται στις κάλπες, μοιάζει η ίδια η διαδικασία

⁵ Η υποχώρηση της κομματικής κυβέρνησης (waning of party government) τεκμαίρεται από μια σειρά παραγόντων: οι πολιτικοί ηγέτες στρατολογούνται από αλλά όχι μέσω των κομμάτων (η επιλογή τους βασίζεται περισσότερο στην ικανότητά τους να απευθύνονται στα μέσα ενημέρωσης, παρά στη δύναμή τους μέσα στο κόμμα)· τα κόμματα όλο και λιγότερο (μπορούν ή θέλουν να) προσφέρουν εναλλακτικές στους ψηφοφόρους· οι δημόσιες πολιτικές καθορίζονται όλο και περισσότερο από μη κομματικά σώματα· επομένως, ο έλεγχος της εκτελεστικής εξουσίας μέσω των κομμάτων γίνεται προβληματικός· αποδυναμώνεται η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς ως άξονας στον οποίο εγγράφονται τα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων και οι πολιτικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων (P. Mair, 2013a: 60-73).

της ψήφου να μην έχει πια τη δύναμη να μεταβάλλει τα πράγματα. Και αν θεωρήσουμε ότι η δημοκρατία εξαρτάται από την επιλογή και δε σημαίνει απλά δυνατότητα ψήφου, αλλά και δυνατότητα μεταβολής της πορείας της κυβέρνησης και της κοινωνικής πολιτικής (Schafer and Streek, 2013: 1), τότε η δημοκρατία όπως την ξέραμε έως τώρα μοιάζει πράγματι να βρίσκεται σε κρίση. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εντοπιστούν και οι πρόσφατες κριτικές περί «μεταδημοκρατίας» (Crouch, 2006), «αγωνιστικής έναντι συναινετικής δημοκρατίας» (Laclau and Mouffe, 2001; Mouffe, 2010) και λοιπά.

Οι ανωτέρω εξελίξεις έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην ιδιότητα του πολίτη. Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι ενώ τα πολιτικά δικαιώματα παραμένουν τυπικά αδιαπραγμάτευτα ως δικαιώματα των πολιτών των δυτικών δημοκρατιών, στην πραγματικότητα η ουσιαστική τους συνεισφορά και ισχύς έχει κλονιστεί σοβαρά. Από τη μία πλευρά, προϋποθέτων των αλλαγών που μόλις είδαμε, η ψήφος χάνει τη δύναμή της και η δυνατότητα να επηρεαστούν οι κοινωνικές πολιτικές μέσω της άσκησης των πολιτικών δικαιωμάτων περιστέλλεται σημαντικά, καθώς τόσο τα κόμματα έχουν συγκλίνει και δεν προσφέρουν πραγματικά εναλλακτικές επιλογές στον ψηφοφόρο όσο και η ίδια η δυνατότητα των εθνικών κυβερνήσεων να χαράζουν αυτόνομη πολιτική έχει περιοριστεί. Από την άλλη, όπως είδαμε λίγο πριν, οι πολίτες, έχοντας αναπτύξει αισθήματα ιδιώτευσης, πολιτικής αποξένωσης και απογοήτευσης (τα οποία μεταφράζονται σε αντίστοιχες εκλογικές συμπεριφορές) είναι όλο και περισσότερο απρόθυμοι να κάνουν χρήση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Έτσι, τα πολιτικά δικαιώματα είτε καθίστανται ως ένα βαθμό αδρανή είτε απλώς δεν ασκούνται (ή ασκούνται όλο και λιγότερο) από τους φορείς τους. Αποτέλεσμα είναι η αποδυνάμωσή τους ως συστατικών στοιχείων της ιδιότητας του πολίτη.

Οι μεταβολές που επιφέρουν στην ιδιότητα του πολίτη οι μετασχηματισμοί των πολιτικών δικαιωμάτων πρέπει να αναμένουμε ότι θα έχουν σοβαρές επιπτώσεις στη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας. Θυμόμαστε ότι τα πολιτικά δικαιώματα συνεπάγονταν την θεμελίωση του πρώτου πυλώνα για το συμβιβασμό καπιταλισμού και δημοκρατίας, δηλαδή της μαζικής-συμμετοχικής, ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας, μέσω της οποίας κοινωνικά αιτήματα ικανοποιούνταν αλλά και διασφαλιζόταν ότι δεν θα οδηγούσαν σε ανατροπή της οικονομικής δομής. Τα πράγματα όμως αλλάζουν με τις μάζες απο-ενταγμένες/ιδιωτευμένες και τα κόμματα να έχουν μετασχηματιστεί σε εν πολλοίς κρατικοποιημένους οργανισμούς που απομακρυσμένοι από την κοινωνία επιδίδονται σε μια μη ανταγωνιστική (ή μόνο φαινομενικά ανταγωνιστική) αντιπαράθεση γύρω από προκαθορισμένες και

κοινώς αποδεκτές δέσμες πολιτικής. Έχουμε πλέον να κάνουμε (για μια ακόμα φορά) με δημοκρατίες στις οποίες υπερισχύει το θεσμικό στοιχείο (έναντι του λαϊκού), με εξαιρετικά μειωμένο πολιτικό ανταγωνισμό (μη ενδεικτικό των κοινωνικών ανταγωνισμών) και τις μάζες εν πολλοίς απούσες από το πολιτικό παιχνίδι, στο οποίο κυριαρχούν στελέχη-επαγγελματίες της πολιτικής. Τα «εξομαλυντικά» αποτελέσματα της ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας που είδαμε πιο πάνω (αποριζοσπαστικοποίηση ιδεολογίας, απενεργοποίηση των μελών και διάβρωση της συλλογικής ταυτότητας) είναι και τώρα παρόντα, όμως πλέον όχι ως αποτέλεσμα των οργανωτικών μορφών που παίρνει η πολιτική ενσωμάτωση/ένταξη, αλλά μάλλον ο αποκλεισμός (ή η από-ένταξη) των μαζών και η απομάκρυνση από το εκλογικό ακροατήριο από μέρους των κομμάτων. Ταυτόχρονα, οι αντιδράσεις που γεννά η καρτελοποίηση των κομματικών συστημάτων και οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης δημιουργούν συχνά ευνοϊκές συνθήκες για την ανάδυση λαϊκισμών (Mudde, 2004; Muller, 2017), που είναι φορείς μιας εκπροσώπησης ριζοσπαστικής και όχι αμβλυμένης ιδεολογικά/κοινωνικά.

4.2. Κοινωνικά δικαιώματα: παγκοσμιοποίηση και υποχώρηση του κράτους πρόνοιας

Ας περάσουμε τώρα στο τρίτο στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη, τα κοινωνικά δικαιώματα. Η κρίση και αμφισβήτηση του μεταπολεμικού κοινωνικού μοντέλου μετά από τριάντα περίπου χρόνια ήταν εύλογο να επιφέρει μεταβολές στον τελευταίο αυτό (χρονολογικά) τύπο δικαιωμάτων που οδήγησαν την ιδιότητα του πολίτη στην πλήρη της ανάπτυξη: τα κοινωνικά δικαιώματα ήταν το συστατικό στοιχείο, όπως είδαμε, του μεταπολεμικού κράτους-αρωγού. Δεν είναι εδώ ο χώρος να προβούμε σε μια ανάλυση οικονομικής κοινωνιολογίας για την κρίση του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού «συμβολαίου», αλλά είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε μια σύντομη αναφορά για τη συνέχεια του επιχειρήματός μας.

Το τέλος των υψηλών μεταπολεμικών ρυθμών ανάπτυξης στη δεκαετία του 1970 προκάλεσε την κρίση του «δημοκρατικού καπιταλισμού» και μια σειρά από προσπάθειες των εθνικών κυβερνήσεων να απαντήσουν σε αυτήν την κρίση (Streek, 2011). Μία από αυτές ήταν ένα ιδιότυπο καθεστώς χαλάρωσης των όρων ιδιωτικού δανεισμού προκειμένου τα άτομα να αποκτήσουν πρόσβαση σε υπηρεσίες που έως τότε παρείχε το κράτος· το καθεστώς αυτό ονομάστηκε «ιδιωτικοποιημένος Κεϋνσιανισμός» (Crouch, 2009) και συνέβαλε στην ισχυροποίηση των χρηματοπιστωτικών δρώντων, οι οποίοι λόγω της αυξημένης ευημερίας της προηγούμενης περιόδου και της επένδυσης σε χρεόγραφα και

ακίνητη περιουσία, είχαν ήδη αναβαθμιστεί. Την ίδια στιγμή, η οικονομική παγκοσμιοποίηση με την άρση των περιορισμών στην κίνηση κεφαλαίων και τη γενικότερη απορρύθμιση των αγορών, οδήγησε στον φορολογικό ανταγωνισμό από μέρους των κρατών: όσο μικρότερη η φορολόγηση κεφαλαίων τόσο πιο θελκτικός ο προσορισμός για δημιουργία επενδύσεων και άρα θέσεων εργασίας. Με τη σειρά του ο φορολογικός ανταγωνισμός έκανε τα κράτη να χρηματοδοτούν το χρέος τους λιγότερο μέσω φόρων (tax states) και περισσότερο μέσω δανεισμού (debtor states) (Streek, 2013). Τελικά, το αναδυθέν καθεστώς της «χρηματοπιστικοποίησης» (financialization), που συνοδεύεται από μια αύξηση της ποσότητας χρέους γενικά (Palley, 2007), συνιστούσε ένα σοβαρό πλήγμα στη δημοσιονομική κυριαρχία των περιχαρακωμένων σε εθνικά σύνορα κρατών, απέναντι στους ελεύθερα κινούμενους χρηματοπιστωτικούς δρώντες (Deutschmann, 2011). Το νέο πλαίσιο οικονομικής πολιτικής χαρακτηρίστηκε από τις επιταγές της παγκοσμιοποίησης (ελεύθερο εμπόριο, κινητικότητα κεφαλαίου), τη μικρή κυβέρνηση (ιδιωτικοποίηση, φορολογικές απαλλαγές που συστέλλουν τη φορολογική βάση, απορρύθμιση), την ελαστικότητα της αγοράς εργασίας (αποδυνάμωση συνδικάτων και διάβρωση εργασιακών στηριγμάτων, όπως ελάχιστος μισθός, πλεονεκτήματα για τους ανέργους, εργασιακή προστασία, δικαιώματα υπαλλήλων) και την εγκατάλειψη πλήρους απασχόλησης (δίνοντας προτεραιότητα στο στόχο χαμηλού πληθωρισμού) (Palley, 2007). Οι ανωτέρω αλλαγές έχουν οδηγήσει σε σημαντικές οικονομικές ανακατατάξεις, με την ανισότητα (εισοδήματος και πλούτου) να έχει αυξηθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες σε Ευρώπη και ΗΠΑ (Piketty and Saez, 2014), ενώ οι αλλαγές στη φορολογική πολιτική έχουν ταυτόχρονα βοηθήσει στη δημιουργία ανισότητας, αλλά και την έχουν εντείνει (Förster, Ana and Vah, 2014).

Τούτων δοθέντων, τα κοινωνικά δικαιώματα --η απο-εμπορευματοποίηση της κοινωνικής πολιτικής, σύμφωνα με τον Esping-Andersen (Esping-Andersen, 2014)-- έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές. Το κράτος πλέον είτε αδυνατεί είτε δεν είναι προτεραιότητά του να χρησιμοποιήσει την εξουσία του ώστε να τροποποιήσει το παιχνίδι των δυνάμεων της αγοράς προς τις κατευθύνσεις που αναφέραμε προηγουμένως, με τα κοινωνικά δικαιώματα σταδιακά να χάνουν το χαρακτήρα τους ως δικαιώματα και είτε να γίνονται εμπορεύματα είτε να θεωρούνται εμπόδια για την μεταρρυθμιστική προσπάθεια από μέρους των κρατών στο πλαίσιο της παγκόσμιας ανταγωνιστικής οικονομίας και της ανάγκης αποπληρωμής των πιστωτών τους. Σε σοβαρή κρίση λοιπόν δε βρίσκεται μόνο ο πρώτος πυλώνας του συμβιβασμού καπιταλισμού και πολιτικής δημοκρατίας (η ανταγωνιστική κομματική δημοκρατία) αλλά και ο δεύτερος, το κράτος-αρωγός. Η νέα οικονομική

και φορολογική πολιτική οδηγεί ξανά σε μια διαβρωτική για τη δημοκρατία άνοδο των ανισοτήτων, οι οποίες στη «μετα-ολιγαρχική» πολιτική είχαν αμβλυνθεί, οδηγώντας στην εξισορρόπηση της ταξικής θέσης με μια ολοκληρωμένη ιδιότητα του πολίτη.

4.3. Από πολίτες, κάτοικοι;

Με τα πολιτικά δικαιώματα να χάνουν σημαντικό μέρος της ισχύος τους (ή να μη χρησιμοποιούνται) και τα κοινωνικά να υποχωρούν, μόνα τα ατομικά δικαιώματα παραμένουν σε πλήρη ισχύ ως συστατικά της ιδιότητας του πολίτη (κάτι που, τηρουμένων των αναλογιών, ομοιάζει με την περίοδο της «ολιγαρχικής πολιτικής»). Έτσι, η ιδιότητα του πολίτη, όπως τη γνωρίσαμε τουλάχιστον στην πλήρη της ανάπτυξη στο πλαίσιο του «δημοκρατικού καπιταλισμού», φαίνεται να διαβρώνεται. Σύμφωνα με τον Bryan Turner (Turner, 2016), οι πολίτες (citizens) μοιάζουν όλο και περισσότερο με απλούς κατοίκους (denizens) των χωρών τους, από τη στιγμή που οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές --μείωση των φόρων και προσφυγή στο δανεισμό για τη χρηματοδότηση του ελλείμματος (Streek, 2014: 72-75)-- έχουν στερήσει το κράτος από την απαραίτητη για τις κοινωνικές παροχές φορολογική του βάση. Για την Margaret R. Somers (Somers, 2008), η υπονόμευση του εθνικού κράτους σε συνθήκες φονταμενταλισμού των αγορών επιτρέπει τον παραλληλισμό των σημερινών «πολιτών» με τους μεσοπολεμικούς «ανθρώπους δίχως κράτος», οι οποίοι, σύμφωνα με τη γνωστή ανάλυση της Arendt (Arendt, 1996: 341-384) ακριβώς επειδή δεν ανήκαν σε ένα έθνος-κράτος, έχαναν τα δικαιώματα να έχουν δικαιώματα, δηλαδή έπαυαν να είναι πολίτες. Ο Dann Hoxsey θεωρεί πως, στη βάση μιας νέας ατομικιστικής σύλληψης της ιδιότητας του πολίτη που κερδίζεται (δεν παρέχεται), πολίτες σήμερα μπορούν να είναι όσοι διαθέτουν χρήματα, φήμη ή έχουν κάνει κάτι που τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους «απλούς» ανθρώπους, κερδίζοντας τη συμπάθεια του (τηλεοπτικού) κοινού (Hoxsey, 2011).

Την ίδια στιγμή, καπιταλισμός και δημοκρατία μοιάζουν να περνούν μία περίοδο επισφαλούς συμβίωσης, όπως είχε συμβεί και παλιότερα: τότε επειδή θεσμικοί αποκλεισμοί απέτρεπαν την εγκαθίδρυση μιας ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας ως δύναμη καταστροφικής για την κοινωνική τάξη, ενώ την ίδια στιγμή οι κοινωνικές επιπτώσεις του προ-προνιακού καπιταλισμού έκαναν να φαντάζει αδύνατος κάθε ταξικός συμβιβασμός σε ένα πλουραλιστικό δημοκρατικό πλαίσιο· σήμερα επειδή η απο-ένταξη των μαζών από τη δημόσια σφαίρα και η καρτελοποίηση των κομμάτων καθιστούν την πολιτική μια εν πολλοίς απολίτικη και ελάχιστα συμμετοχική εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία, που λίγο μπορεί πλέον

να παρέμβει και να προβεί σε κοινωνική πολιτική συμβιβασμών, ενώ ο μετα-προνοιακός, παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός έχει χειραφετηθεί από πολιτικό/κρατικό έλεγχο και εντείνει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς. Τα ανωτέρω βέβαια δηλούν την κρίση της σοσιαλδημοκρατίας, της οποίας οι κατακτήσεις είχαν καθορίσει τη «μετα-ολιγαρχική» πολιτική -κρίση η οποία γίνεται ιδιαίτερα αισθητή και εκλογικά (Moschonas, 2011).

4.4. Νεο-ολιγαρχική πολιτική και δημοκρατία των ελίτ

Η ελλειμματική επικοινωνία κοινωνικού και πολιτικού επιπέδου, είναι μια ακόμα ομοιότητα ανάμεσα στην «ολιγαρχική» πολιτική και την περίοδο που μελετάμε τώρα. Πράγματι, με τα κόμματα καρτέλ βλέπουμε μια περαιτέρω ένταση των βασικών χαρακτηριστικών του πολυσυλλεκτικού κόμματος (μείωση ιδεολογικού φορτίου και συγκεκριμένων κοινωνικών/ταξικών αναφορών, ύφεση διακομματικού ανταγωνισμού, ακόμα μεγαλύτερη υποβάθμιση του απλού μέλους και ισχυροποίηση/αυτονόμηση ηγεσίας), ενώ όμως έχουν διαφοροποιηθεί σημαντικά οι κοινωνικές προϋποθέσεις που γέννησαν αυτόν τον τύπο κόμματος σε συμφωνία προς την κοινωνία: είδαμε ότι η ύφεση του ανταγωνισμού και οι μείωση του ιδεολογικού φορτίου και των κοινωνικών αναφορών ήρθαν στην περίπτωση των πολυσυλλεκτικών κομμάτων ως αποτέλεσμα του κράτους πρόνοιας που άμβλυνε τις κοινωνικές αντιθέσεις και μείωσε τις ταξικές αποστάσεις. Με τις συνθήκες αυτές πλέον να έχουν ανατραπεί, τα πολιτικά κόμματα δεν ακολούθησαν τους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς προσαρμοζόμενα ανάλογα (όπως γινόταν έως τώρα μετά την ένταξη των μαζών στην πολιτική), αλλά ακολούθησαν μια αντίστροφη πορεία: περιόρισαν ακόμα περισσότερο τις σαφείς κοινωνικές/ταξικές αναφορές, μείωσαν περαιτέρω το ιδεολογικό τους φορτίο και υιοθέτησαν έναν τεχνοκρατικό λόγο που προέκρινε ως στόχο της πολιτικής τη λειτουργικότητα και την αποτελεσματικότητα στη διαχείριση του κράτους, έναντι της εκπροσώπησης της (εκ νέου) εξαιρετικά συγκρουσιακής κοινωνίας πολιτών. Με άλλα λόγια, τα κόμματα καρτέλ έδωσαν προτεραιότητα στις λειτουργίες που αφορούν το ρόλο τους ως κυβερνήτες (στρατολόγηση και προώθηση του πολιτικού προσωπικού, οργάνωση του κοινοβουλίου, της κυβέρνησης και των θεσμών του κράτους), υποβαθμίζοντας εκείνες της εκπροσώπησης (ένταξη και κινητοποίηση των πολιτών, συνάρθρωση και εναρμόνιση συμφερόντων και μετάφρασή τους σε δημόσια πολιτική).

Φτάνοντας τελικά στο ζήτημα της δημοκρατίας, το εκκρεμές για μια ακόμα φορά φαίνεται να επιστρέφει στο μοντέλο των ελίτ. Έχουμε να κάνουμε με μια

πολιτική στην οποία κυριαρχούν συνεταιρισμοί επαγγελματιών που εναλλάσσονται στην εξουσία στο πλαίσιο ενός περισσότερο συμβολικού παρά ουσιαστικού ανταγωνισμού, στοχεύοντας κυρίως στη σταθερότητα και αντιμετωπίζοντας ο ένας τον άλλον μάλλον ως συνάδελφο παρά ως αντίπαλο (Katz and Mair, 1995: 22-23), ενώ οι μάζες όλο και αποσύρονται από την ενασχόληση με τα κοινά. Η δημοκρατία εκλαμβάνεται ως μια διαδικασία διά της οποίας οι πολίτες (όσοι το κάνουν) επιλέγουν από ένα προκαθορισμένο μενού πολιτικών κομμάτων/ομάδων ηγετών το ποιοι θα λαμβάνουν τις αποφάσεις. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι η έννοια της εκπροσώπησης και του ελέγχου (τιμωρίας) των κυβερνώνμενων από τους κυβερνώντες διαστρέφεται, από τη στιγμή που η εναλλαγή στην εξουσία είναι δεδομένη και το εκλογικό αποτέλεσμα όλο και λιγότερο μπορεί να επηρεάσει τις πράξεις της κυβέρνησης. Η αλυσίδα ανάθεσης αποδιαιρθώνεται όχι μόνο λόγω των εξωτερικών/διεθνών δρώντων που παρεμβάλλονται ανάμεσα σε ψηφοφόρους και κόμματα, αλλά και επειδή τόσο οι εκλογείς αρνούνται να είναι οι εντολείς των κομμάτων (αποσυρόμενοι αποξενωμένοι στην ιδιωτική τους σφαίρα), όσο και τα κόμματα (στον έσχατο μετασχηματισμό τους σε καρτέλ) είναι απρόθυμα να δέχονται εντολές από τους ψηφοφόρους (Katz and Mair, 2009: 762, Blyth and Katz, 2005: 45).

Η έμφαση στην τυπική (και απρόθυμη) επιλογή κυβερνόντων αντί της συμμετοχής, σημαίνει την αναβάθμιση του θεσμικού στοιχείου (δημοκρατία για το λαό) έναντι του λαϊκού (δημοκρατία από το λαό). Δεν είναι τυχαία η ομοιότητα του λόγου (discourse) περί συναίνεσης σήμερα, που επενδύει και ρηματικά την αντικειμενική σύγκλιση των κομματικών επιλογών, σύμφωνα με τον ορισμό που αναφέραμε πιο πάνω της πολιτικής από τον Burke ως επιδίωξη του (αδιαίρετου) κοινού συμφέροντος. Η ολιγαρχική πολιτική των κομμάτων στελεχών με τις μάζες αποκλεισμένες έχει δώσει τη θέση της σε μια νέα πολιτική των κομμάτων καρτέλ με τις μάζες *απο-ενταγμένες*.

Έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετοί όροι για να περιγράψουν τον μετασχηματισμό αυτό (ή την κρίση) της πολιτικής και της δημοκρατίας στις δυτικές κοινωνίες του ύστερου 20ου αιώνα και έπειτα: δημοκρατία ακροατηρίου» (Manin, 1997), «δημοκρατία χωρίς κόμματα» (Mair, 2006), «μεταδημοκρατία» (Crouch, 2006) κ.α. Οι όροι αυτοί είναι μάλλον παραπληρωματικοί μεταξύ τους, με κοινό παρονομαστή των θεωρητικών προσεγγίσεων που τους εισάγουν να αποτελεί η παρατήρηση ότι ενώ το τυπικό θεσμικό περίβλημα των δημοκρατιών μας παραμένει απaráλλαχτο, οι σχετικές έννοιες ανανοηματοδοτούνται και τα πιο ουσιαστικά συστατικά στοιχεία (συμμετοχή, δυνατότητα επιλογής και επιρροής των κυβερνητικών επιλογών,

έλεγχος) διαβρώνονται. Ταυτόχρονα, ενισχύεται ο επαγγελματικός χαρακτήρας της πολιτικής και μια λογική εξοβελισμού των παθών (Mouffe, 2004) και ψύχραιμης διαχείρισης/διατήρησης του status quo (Blyth and Katz, 2005: 44). Έχουμε να κάνουμε κατά κάποιο τρόπο με μια «απο-ουσίωση» της δημοκρατίας και της πολιτικής, για αυτό ίσως είναι αρκετά εύστοχος ο όρος «κούφια» (hollow) δημοκρατία που χρησιμοποιεί ο Peter Mair (Mair, 2013a). Μπορούμε εδώ να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο επεκτείνοντας το σχήμα του Νίκου Μουζέλη περί «ολιγαρχικής» και «μετα-ολιγαρχικής» πολιτικής και να κάνουμε λόγο περί «νεο-ολιγαρχικής» πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση όμως, πρόκειται για μια πολιτική «χαμηλής έντασης».

Θεωρούμε πως ο όρος «νεο-ολιγαρχική» πολιτική είναι δόκιμος, καθώς στην χαρακτηριζόμενη από αυτόν περίοδο φαίνεται να επανακάμπτουν (με διαφορετικές βέβαια αιτιάσεις) ορισμένα προβλήματα και ζητήματα που χαρακτήριζαν την ολιγαρχική πολιτική. Συγκεκριμένα, η ελλιπώς ανεπτυγμένη ιδιότητα του πολίτη (που διαβρώνεται με την αποδυνάμωση ή/και μη άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων και την υπαναχώρηση των κοινωνικών), η προβληματική ένταξη των μαζών στην πολιτική (προϊούσης της αποξένωσης του εκλογικού σώματος), η ελλειμματική επικοινωνία κοινωνικού και πολιτικού πεδίου (με τον μετασχηματισμό των πολιτικών κομμάτων σε καρτέλ), η σχέση έντασης ανάμεσα σε καπιταλισμό και μαζική δημοκρατία και το μοντέλο των (μη) ανταγωνιστικών ελίτ που χαρακτηρίζει και πάλι τις δυτικές δημοκρατίες σήμερα.

Φυσικά, η σημερινή πολιτική δεν εξαντλείται σε μια τέτοια «αναβίωση» - άλλωστε, και μόνο ο καινοφανής τρόπος με τον οποίο τίθενται εκ νέου τα ζητήματα που είδαμε αρκεί για να μην τη θεωρήσουμε μια απλή «επανάληψη». Παρ' όλα αυτά, μια εξαντλητική της θεώρηση (που θα έπρεπε να λάβει υπόψη, ανάμεσα σε άλλα, την προβληματική του τεχνοκρατισμού, τις αξιακές συνδηλώσεις της εποχής του «τέλους των ιδεολογιών», τις επιπτώσεις της υπονόμευσης των κλειστών πολιτικών οντοτήτων, που ιστορικά, με τη μορφή πόλεων-κρατών ή εθνών-κρατών, συνόδευαν την Πολιτική, και τη μετατροπή τους σε παραφυάδες ενός «πλανητικού χωριού») εκφεύγει των ορίων της παρούσας μελέτης.

Στον Πίνακα 1 προσπαθούμε να ανασυγκροτήσουμε τη μελέτη που προηγήθηκε σε μορφή τυπολογίας.

Πίνακας 1

	Ιδιότητα του πολίτη	Μάζες και πολιτική	Καπιταλισμός και μαζική πολιτική δημοκρατία	Κόμματα	Τύπος δημοκρατίας
Ολιγαρχική πολιτική (19ος αιώνας)	Ατομικά δικαιώματα	Μη ένταξη (θεσμικός αποκλεισμός)	Μη συμβατότητα	στελεχών	ελίτ
Μετα-ολιγαρχική πολιτική (α' φάση) (1880-1945)	Ατομικά και πολιτικά δικαιώματα	ένταξη	1ο βήμα για συμβιβασμό με ανταγωνιστική κομματική δημοκρατία	μαζών	συμμετοχική
Μετα-ολιγαρχική πολιτική (β' φάση) (1945 - 1975)	Ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα	ένταξη	2ο βήμα για συμβιβασμό με κράτος-αρωγό	πολυσυλλεκτικά	πλουραλιστική
Νέο-ολιγαρχική πολιτική (1975 -)	Ατομικά δικαιώματα σε πλήρη ισχύ, πολιτικά απο-ισχυροποιούνται/ δεν ασκούνται, κοινωνικά υποχωρούν	Απο-ένταξη (ιδιώτευση)	Κρίση στη συμβατότητα	καρτέλ	ελίτ

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρακολουθήσαμε την πορεία εξέλιξης των νεωτερικών δυτικών κοινωνιών προβαίνοντας σε μια ιδεοτυπική κατάταξη του τρόπου άρθρωσης της πολιτικής σε τρεις περιόδους (ολιγαρχική, μετα-ολιγαρχική, νεο-ολιγαρχική) με βάση τη φάση ανάπτυξης της ιδιότητας του πολίτη, τη σχέση μαζών και πολιτικής, τη συμβατότητα καπιταλισμού και δημοκρατίας, τον τύπο κόμματος (στη σχέση του με το κράτος και την κοινωνία πολιτών) και το μοντέλο δημοκρατίας που αντιστοιχεί σε κάθε μία από αυτές. Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι ο βαθμός ανάπτυξης της ιδιότητας του πολίτη, δηλαδή των δικαιωμάτων που τη συνιστούν, είναι στην ουσία

ο δείκτης του κατά πόσο επιλύεται η αντίφαση ανάμεσα στον καπιταλισμό και τη μαζική πολιτική δημοκρατία. Αυτός ο βαθμός συμβιβασμού οδηγεί σε διαφορετικά είδη πολιτικής και μοντέλα δημοκρατίας, που αντικατοπτρίζονται και στον τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται οι σχέσεις ανάμεσα σε κόμματα, κοινωνία πολιτών και κράτος.

Εξετάσαμε πρώτα την ολιγαρχική και έπειτα τη μετα-ολιγαρχική πολιτική, ώστε να φτάσουμε τελικά στην περίοδο που διανύουμε μέχρι σήμερα, για την οποία προτείναμε τον όρο «νεο-ολιγαρχική πολιτική». Με τον όρο αυτό θελήσαμε να περιγράψουμε μια πολιτική «κλειστή», όπου ομοιογενή κόμματα επαγγελματιών εναλλάσσονται στην εξουσία, η ψήφος χάνει τη δύναμή της και οι μάζες παραιτούνται από την ενεργή ενασχόληση με τα κοινά. Με τα πολιτικά δικαιώματα να καθίστανται έτσι αδρανή και τα κοινωνικά να υποχωρούν (σε συνθήκες υπονόμευσης της αυτονομίας του έθνους-κράτους υπό την πίεση διεθνών καταναγκασμών), η ιδιότητα του πολίτη διαβρώνεται και η συνύπαρξη καπιταλισμού και πολιτικής δημοκρατίας εισέρχεται εκ νέου σε μια φάση επισφάλειας, όπως συνέβαινε και στην περίοδο της ολιγαρχικής πολιτικής, όταν τα ατομικά δικαιώματα ήταν τα μόνα πλήρως ανεπτυγμένα. Έτσι, οι σύγχρονες δημοκρατίες κλίνουν ξανά προς το μοντέλο των ελίτ, με το θεσμικό στοιχείο να επικρατεί και το συμμετοχικό/λαϊκό να υποχωρεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Block, Fred, and Margaret R. Somers. 1999, Πέρα από την πλάνη του οικονομισμού: Η ολιστική κοινωνική επιστήμη του Καρλ Πόλαϊ στο *Ιστορική Κοινωνιολογία: Όραμα και μέθοδος*, Theda Skocpol, επίμ. Αθήνα: Κατάρτι, σσ. 75-119.
- Βούλγαρης, Γιάννης. 2003 *Φιλελευθερισμός, συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος, 1973-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Crouch, Colin. [2004] 2006, *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Esping-Andersen, Gosta. [1990] 2014 *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα: Τόπος.
- Ewald, François. [1986] 2000, *Ιστορία του Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Held, David. [2006] 2007, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολυτροπον.
- Κακεπάκη, Μαρίνα. 2006, Μεταβολές στην ελληνική κουλτούρα, 1988-2005. Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28, σσ. 111-128.
- Καφετζής, Παναγιώτης. 1997, Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9, σσ. 167-178.
- Kirchheimer, Otto. [1966] 1991, Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη, *Λεβιάθαν* 11, pp. 77-104.
- Kymlicka, Will. 2011, Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας, Αθήνα: Πόλις.
- Λυριντζής, Χρήστος. 2007, Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος 'εκσυγχρονισμός' στο *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Κ. Featherstone (επίμ.), Αθήνα: Οκτώ, σσ. 47-68.
- Marshall Thomas H, and Thomas Bottomore. 2000, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Michels, Robert. 1995, Η δημοκρατία και ο σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας, *Λεβιάθαν* 16, σσ. 49-70.
- Mouffe, Chantal. 2004, Πάθη και πολιτική, *Επιστήμη και Κοινωνία* 12, σσ. 39-53.
- Mouffe Chantal. [2005] 2010, *Επί του Πολιτικού*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Moore, Barrington. 1984, *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας*, Αθήνα: Κάλβος.
- Μάνεσης, Αριστόβουλος. 1981, *Συνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας., Σάκκουλας.
- Μουζέλης, Νίκος. 2005, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Muller, Jan Werner. 2017, *Τι είναι ο λαϊκισμός*, Αθήνα: Πόλις.

- Νικολακόπουλος, Ηλίας. 1997, «Αποφασισμένοι» και «αναποφάσιστοι»: η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9, σσ. 197-207.
- Schumpeter, Joseph A. 2006, *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Schmidt Manfred G. 2004, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης. 1990, *Για τη μελέτη και θεωρία των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Εξάντας.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης. 2003, Το κομματικό φαινόμενο: εξέλιξη και συγκυρία στο *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Δημήτρης Θ. Τσάτσος και Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, επίμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 39-63.
- Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος. 1977, Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Γιώργος Κοντογιώργης (επίμ.), Αθήνα: Εξάντας.
- Weber, Max. 1987, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Abramovitz, Moses. 1981, Welfare Quandaries and Productivity Concerns, *The American Economic Review* 71(1), pp. 1-17.
- Almond, Gabriel A. 1991, Capitalism and Democracy, *Political Science and Politics* 24(3), pp. 467-474.
- Arendt, Hannah. 1996, *The Origins of Totalitarianism*, New York: Schoken Books.
- Carnoy, Martin. 1990, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Crouch, Colin. 2009, Privatized Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime *British Journal of Politics and International Relations* 11(3), pp. 382-399.
- Bardi, Luciano, Stefano Bartolini, and Alexander H. Trechsel. 2014, Responsive and Responsible? The Role of Parties in Twenty-First Century Politics, *West European Politics* 37 (2), pp. 235-252.
- Bauman, Zygmund. 2001, Freedom From, In and Through the State: T.H. Marshall's Trinity of Rights Revisited, *Theoria: A Journal of Social and Political Theory* 108, pp. 13-27.
- Beck, Ulrich. 1992, From industrial society to the risk society: questions of survival, social structure and ecological enlightenment, *Theory, culture & society* 9(1), pp. 97-123.
- Berman, Sheri. 2006, *The Primacy of Politics: Social Democracy and the making of Europe's Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press.

- Blyth, Mark and Richard Katz. 2005, From Catch-all Politics to Cartelisation: The Political Economy of the Cartel Party *West European Politics* 28:1, pp. 33-60.
- Briggs, Asa. 1961, The Welfare State in Historical Perspective, *European Journal of Sociology* 2(2), pp. 221-258.
- Burtenshaw, Claude J. 1968, The Political Theory of Pluralist Democracy, *The Western Political Quarterly* 21(4), pp. 577-587.
- Castles Francis G. and Rudolf Wildenmann, eds. 1986, *Visions and Realities of Party Government*, Berlin: De Gruyter.
- Daalder Hans. 2002, Parties: Denied, Dismissed, or Redundant? A Critique in *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*, Richard Gunther, José Ramón Montero, and Juan J. Linz, eds. Oxford: Oxford University Press, pp. 39-57.
- Dahl, Robert A. 1956, *A Preface to Democratic Theory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Dahl, Robert A. 1990, *After the Revolution?: Authority in a Good Society*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1999, *The Past and Future of Democracy*, Center for the Study of Political Change, University of Siena, Occasional Paper Number 5.
- Deutschmann, Christoph. 2011, Limits to Financialization: Sociological Analyses of the Financial Crisis, *European Journal of Sociology* 52(3), pp. 347-398.
- Dittrich, Karl. 1983, Testing the catch-all thesis: Some difficulties and problems, in *Western European Party Systems, Continuity and Change*, Hans Daalder and Peter Mair, eds. London: Sage, pp. 257-66.
- Duverger, Maurice. 1964, *Political Parties: their Organisation and Activity in the Modern State*, London: Methuen.
- Esping-Andersen, Gosta. 1988, *Politics against Markets: The Social Democratic Road to Power*, Princeton: Princeton University Press.
- Evans, Eric J. [1978] 2017, *Social Policy: 1830-1914: Individualism, Collectivism and the Origins of the Welfare State*, New York: Routledge.
- Förster, Michael, Ana Llana-Nozal, and Vahé Nafilyan. 2014, *Trends in top incomes and their taxation in OECD countries*, OECD society, Employment and Migration Working Papers 159. Paris, OECD. (DOI:10.1787/1815199x)
- Frazer, Nancy, and Linda Gordon. 1992, Contract versus charity: why is there no social citizenship in the United States?, *Socialist Review* 22, pp. 45-68.
- Hirst, Paul. 1994, *Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance*, Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Hobsbawm, Eric. 2000, *The New Century*, London: Abacus.

- Hoxsey, Dann. 2011, Debating the ghost of Marshall: a critique of citizenship, *Citizenship Studies* 15(6-7), pp. 915-932.
- Johnson, Harry G. 1971, The Keynesian Revolution and the Monetarist Counter-Revolution, *The American Economic Review*, 61(2), pp. 1-14.
- Katz, Richard and Peter Mair, Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party, *Party Politics* 1(1), pp. 5-28.
- Katz, Richard and Peter Mair. 2009, The Cartel Party Thesis: A Restatement *Perspectives on Politics* 7(4), pp. 753-766.
- Katz, Richard and Peter Mair. 1996, Cadre, catch-all or cartel? A rejoinder, *Party Politics* 2(4), pp. 525-34.
- Keman, Hans. 2014, Democratic Performance of Parties and Legitimacy in Europe, *West European Politics* 37(2), pp. 309-330.
- Krouwel, André. 2006. Party Models in *Handbook of party politics*, R. S. Katz and W. J. Crotty, eds. London: Sage.
- Kymlicka, Will and Wayne Norman. 1994, Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory, *Ethics* 124(2), pp. 352-381.
- Lara, Maria Pia. 2002, Democracy and Cultural Rights: Is There a New Stage of Citizenship? *Constellations* 9(2), pp. 207-220.
- Lyrintzis, Christos. 1984, Political parties in Post-Junta Greece: A Case of 'Bureaucratic Clientelism'?, *West European Politics* 7(2).
- Mahler, Vincent A. 2008, Electoral turnout and income redistribution by the state: a cross-national analysis of the developed democracies, *European Journal of Political Research* 47(2), pp. 161-183.
- Mair, Peter. 1995, Political Parties, Popular Legitimacy and Public Interest, *West European Politics* 13(3), pp. 40-57.
- Mair, Peter. 2000, Partyless Democracy and the 'Paradox' of New Labour, *New Left Review* 2, pp. 21-35.
- Mair, Peter. 2013, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy*, London and New York: Verso.
- Mair Peter. 2013, Smaghi versus the Parties: Representative Government and Institutional Constraints in *Politics in the Age of Austerity*, Armin Schafer και Wolfgang Streeck, eds., Cambridge: Polity, pp. 143-168.
- Manin, Bernard. 1997, *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, K., *Early Writings*, Penguin, London, 1992

- Merkel, Wolfgang. Is capitalism compatible with democracy?, *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft* 8(2), pp. 109–128.
- Mizruchi, Mark S. 2010, *The American corporate elite and the historical roots of the financial crisis of 2008*,
https://www8.gsb.columbia.edu/rfiles/management/Mizruchi_Mark.pdf τελευταία προσπέλαση 5 Οκτωβρίου 2017.
- Moschonas, Gerassimos. 2011, Historical Decline or Change of Scale? The Electoral Dynamics of European Social Democratic Parties, 1950–2009 in *What's Left of the Left: Democrats and Social Democrats in Challenging Times*, James Cronin, George W. Ross, and James Shoch, eds. Durham and London: Duke University Press, pp. 50-85.
- Mudde, Cas. 2004, The Populist Zeitgeist, *Government and Opposition* 39(3), pp. 542-63.
- Müller, Wolfgang. 2000, Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work. *European Journal of Political Research* 37, pp. 309-333.
- Neumann, Sigmund, eds. 1956, *Modern Political Parties. Approaches to Comparative Politics*, Chicago: University of Chicago Press.
- Offe, Claus. 1983, Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Factors of Stability and Disorganization, *Policy Sciences* 15(3), pp. 225-246.
- Ostrogorski, Mosei. 1902, *Democracy and the Organization of Political Parties*, London: Macmillan and Company.
- Palley, Thomas I. 2007, *Financialization: What It Is and Why It Matters*, The Levy Economics Institute, Working Paper No. 527.
- Panbianco, Angelo. 1988, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carole. 1970, *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carole. 1988, *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity Press.
- Przeworski, Adam. 1997, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, Adam. 2015, Acquiring the Habit of Changing Governments Through Elections, *Comparative Political Studies* 48(1), pp. 101-129.
- Piketty, Thomas, and Emmanuel Saez. 2014, Inequality in the long run», *Science* 344(6186), pp. 838-43.

- Poguntke, Thomas. 1996, Anti-party sentiment – Conceptual thoughts and empirical evidence: Explorations into a minefield, *European Journal of Political Research* 29(3), pp. 319-344.
- Rose, Richard. 2014, Responsible Party Government in a World of Interdependence *West European Politics* 37(2), pp. 253-269.
- Schafer, Armin. 2011, *Republican Liberty and Compulsory Voting*, Discussion Paper 13/7.
- Schafer, Armin, and Wolfgang Streeck. 2013, Introduction in *Politics in the Age of Austerity*, Armin Schafer and Wolfgang Streeck, Cambridge: Polity, pp. 1-25.
- Scharpf, Fritz W. 2013, Monetary Union, Fiscal Crisis and the Disabling of Democratic Accountability in *Politics in the Age of Austerity*, Armin Schafer and Wolfgang Streeck, Cambridge: Polity, pp. 108-142.
- Somers Margaret R. 2008, *Genealogies of Citizenship: Markets, Statelessness and the Right to Have Rights*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Streeck, Wolfgang. 2011, The crises of democratic capitalism, *New Left Review* 71, pp. 5-29.
- Streeck, Wolfgang. 2012, Markets and Peoples: Democratic Capitalism and European Integration *New Left Review* 73, pp. 63-71.
- Streeck, Wolfgang. 2013, *The Politics of Public Debt: Neoliberalism, Capitalist Development, and the Restructuring of the State*, MPiFG Discussion Paper 13/7.
- Streeck, Wolfgang. 2014, *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, London and New York: Verso.
- Thomassen Jacques, and Carolien van Ham. 2014, Failing Political Representation or a Change in Kind? Models of Representation and Empirical Trends in Europe, *West European Politics*, 37(2), pp. 400-419.
- Truman, David. 1951, *The Governmental Process*. New York: Knopf.
- Turner, Bryan. 1997, Citizenship Studies: A General Theory, *Citizenship Studies* 1(1) pp. 5-18.
- Turner, Bryan. 2001, The erosion of citizenship, *British Journal of Sociology* 52(2), pp. 189-209.
- Turner, Bryan. 2016, We are all denizens now: on the erosion of citizenship, *Citizenship Studies* 20(6-7), pp. 679-692.
- Van Biezen, Ingrid, Peter Mair and Thomas Pogtunge. 2012, Going, going, . . . gone? The decline of party membership in contemporary Europe, *European Journal of Political Research* 51(1), pp. 24-56.
- Warren, Mark. 1992, Democratic Theory and Self-Transformation, *The American Political Science Review* 86(1), pp. 8-23.

- Weber, Max. 1998, *Essays in Sociology*, New York: Routledge.
- Weber, Max. 2013, *General Economic History*, Greenberg, New York: Greenberg.
- Whiteley, Paul. 2010, Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world, *Party Politics* 17(1), pp. 1-24.
- Wolinetz, Steven B. 1991, Party system change: The catch-all thesis revisited, *West European Politics* 14(1), pp. 113–28.